

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUĞUN REGIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MƏŞĞULLUQ SFERASINDA ƏLVERİŞLİ
İMKANLARIN YARADILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Gülmalyeva Türkan Adil

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

“QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA MƏŞĞULLUĞUN REGIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MƏŞĞULLUQ SFERASINDA ƏLVERİŞLİ
İMKANLARIN YARADILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407-Menecment

İxtisaslaşma: “Heyətin idarə edilməsi”

Qrup: 208

Magistrant:

Gülmahyeva Türkan Adil qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. İbrahimli Zülfüqar Hüseyn oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Gülmalıyeva Türkan Adil qızı and içirəm ki, “Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğulluğun regional xüsusiyyətləri və məşğulluq sferasında əlverişli imkanların yaradılması istiqamətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUĞUN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MƏŞĞULLUQ SFERASINDA ƏLVERİŞLİ İMKANLARIN YARADILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir şərtlərini nəzərə alaraq, əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsaslarını dərk etmək, regionlarda və əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları kontekstində bu sahədə yaranan qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi, əmək bazarının böyük əmək bazarı səviyyəsində formalaşması zəruri olur.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi əmək bazarının və əhalinin məşğulluğunun mahiyyətini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq, məşğulluğun regional səviyyədə tənzimlənməsi mexanizmini hazırlamaq, böyük ərazilərdə əmək bazarının formalaşmasının xüsusiyyətlərini öyrənmək, konsepsiya hazırlamaqdan ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda müzakirə olunan konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli təhlil üsulları istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri, işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf etdirilməsinə dair hazırlanmış inkişaf proqramları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasına əngəl olan nəzəri və metodoloji çatışmazlıqlar, yetərli informasiya bazasının olmamağı və s.dir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti əmək bazarının inkişafına konseptual yanaşmaların və onun infrastrukturunun inkişafının əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir ki, bu yanaşmalardan regional hakimiyyət orqanları tərəfindən əmək bazarına nəzarət və tənzimləmə sahəsində effektiv tədbirlər hazırlamaq üçün istifadə olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun gəldiyi nəticə və tövsiyələr əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsində, belə tənzimləmənin səmərəli sisteminin işlənilib hazırlanmasında, regional əmək bazarlarında vəziyyətin proqnozlaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, əmək bazarı, məşğulluq, regional xüsusiyyətlər.

“REGIONAL FEATURES OF EMPLOYMENT IN THE KARABAKH ECONOMIC REGION AND DIRECTIONS OF CREATING FAVORABLE OPPORTUNITIES IN THE FIELD OF EMPLOYMENT”

SUMMARY

The actuality of the subject: to understand the theoretical and methodological bases of the formation of the mechanism of employment regulation, taking into account the modern conditions of socio-economic development of the country, to identify regularities in the context of regions and different socio-demographic groups, the labor market formation becomes necessary.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to theoretically substantiate the nature of the labor market and employment, to develop a mechanism for regulating employment at the regional level, to study the features of labor market formation in large areas, to develop a concept.

Used research methods: Economic analysis and synthesis methods were used in the research. Mathematical statistics, systematic, logical analysis, expert assessments, as well as comparative analysis methods were used to solve the specific issues discussed in the study.

The information base of the research: The information base of the dissertation consists of scientific works of local and foreign researchers, articles, research works, statistical results of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, development programs and internet resources on the development of liberated territories.

Restrictions of research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the implementation of the research, lack of sufficient information base, etc.

The novelty and practical results of investigation: The practical significance of the research results is the development of conceptual approaches to the development of the labor market and the main directions of its infrastructure development, which are used by regional authorities to develop effective measures to control and regulate the labor market.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the work is that its results and recommendations can be used to determine the direction of state policy on employment regulation, to develop an effective system of such regulation, to forecast and assess the situation in regional labor markets.

Keywords: Karabakh, labor market, employment, regional features.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Avrasiya İqtisadi Birliyi
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BƏT	Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
COVID-19	Koronavirus pandemiyası
DOST	Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
SES	Su Elektrik Stansiyaları
UNAPF	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı - Azərbaycan tərəfdaşlıq çərçivəsi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.BAZAR İDARƏETMƏ SİSTEMİNƏ KEÇİDDƏ MƏŞĞULLUĞUN FORMALAŞMASININ ƏSASLARI VƏ ONLARIN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	12
1.1. Sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində məşğulluq və əmək bazarı.....	12
1.2. Demografik, iqtisadi inkişaf və məşğulluq istiqamətləri	18
1.3. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə məşğulluğun formalaşmasının xüsusiyyətləri	24
II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUQ PROBLEMİ, MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	30
2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğulluq və işsizliyinin müasir vəziyyətinin təhlil.....	30
2.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial və əmək sahəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	40
2.3. Müharibənin nəticələrinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi	47
III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MƏŞĞULLUĞUNUN PROQNOZLAŞDIRILMASI.....	55
3.1. Əmək bazarında tələb və təklifi təyin edən regional amillər	55
3.2. İqtisadi rayonda iş yerlərinin yaradılması bölgədə məşğulluğun proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi.....	60
3.3. Bazar idarəetmə sistemində keçid dövründə Qarabağda əhalinin məşğulluq imkanlarının yaradılmasının prioritet istiqamətləri.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
Cədvəllərin siyahısı	80
Qrafiklərin siyahısı.....	81
Şəkillərin siyahısı	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İş dünyası cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatının mühüm və çoxşaxəli sahəsidir. O, həm əmək bazarını, həm də onun ictimai istehsal prosesində bilavasitə istifadəsini əhatə edir. Əmək bazarının formalaşması məşğulluğun dinamikasında, onun əsas strukturlarında, yəni ictimai əmək bölgüsündə, habelə əməyin hərəkətində əsas tendensiyaları əks etdirən sosial-iqtisadi münasibətlərin transformasiyasının mühüm vəzifəsidir. Burada mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına çevrilməsi prosesində bu münasibətlərin bütün subyektlərinin maraqlarına toxunan daha dərin dəyişikliklər aparılır. Dünya iqtisadiyyatının inteqrasiyası və əmək bazarı sistemində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar son vaxtlar əmək bazarı və əhalinin məşğulluğu problemi aktuallaşır. Bundan əlavə, əmək bazarı və əhalinin məşğulluğu cəmiyyətin hər bir fərdi üzvünə birbaşa və güclü təsir göstərən makroiqtisadi problemlərdir.

Məşğulluq insanın iş dünyasında ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqəli sosial-iqtisadi inkişafının ən vacib aspektlərindən birini ortaya qoyur. Bu tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını və əhəmiyyətini izah edir. Məşğulluğun yüksək səviyyəsinə nail olmaq dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biridir. Əlavə iş yerlərini təşkil edən iqtisadi sistem sosial məhsulun həcmi artırmaq və bununla da əhalinin maddi tələbatını daha çox ödəmək vəzifəsini qoyur.

Müasir mərhələdə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi və bir çox sosial problemlərin həllinin əsas vəzifələrindən biri də əmək bazarının tənzimlənməsi konsepsiyasının işlənib hazırlanması və elmi əsaslandırılması, onun həyata keçirilən iqtisadi islahatlar proqramları, sosial inkişafın proqnoz və məqsədləri ilə əlaqələndirilməsidir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müasir şərtlərini nəzərə alaraq, əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsaslarını dərk etmək, regionlarda və əhalinin ayrı-ayrı sosial-demoqrafik qrupları kontekstində və bu sahədə yaranan qanunauyğunluqların

müəyyən edilməsi, əmək bazarının böyük əmək bazarı səviyyəsində formalaşması zəruri olur. Bütün bunlar məşğulluq problemlərinin öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Dissertasiya tədqiqatının nəzəri əsasını K.Marks, T.R.Maltus, D.M.Keyns, R.D.Ehrenberq, R.S.Smit, A.V.Filips, F.Heynek və başqalarının əsərləri təşkil edir. Yerli və xarici ədəbiyyatlarda əmək ehtiyatlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, sonrakı dövrdə isə əmək bazarının tənzimlənməsi problemlərinə çox diqqət yetirilir. Апаньев А.Н., Антосенков Э.К., Белкин Б.Н., Бреев Б.Д., Грегоржевский А.Н., Дадашев А.З., Заславская Т.И., Касимовский Е.В., Кащепов А.С., Кистанов Н.С., Костаминский В.К., Шахов А.А. Никифорова, Е.С. Русанов, G.E.Slesinger və başqaları tədqiqat işlərində sosial və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində dünya və ölkə təcrübəsi ümumiləşdirilmişdir.

Son illərdə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi təcrübəsi elmi əsərlərdə geniş şəkildə işıqlandırılır, inzibati-amirlik sisteminin transformasiyası nəticəsində formalaşmış sosial-iqtisadi şəraitə cavab verən əmək bazarı modelinin qurulmasının müxtəlif variantları hazırlanır. Bir sıra tədqiqatçılar sosial və əmək münasibətləri sahəsində proseslərin tənzimlənməsinin institusional, iqtisadi və hüquqi əsaslarını nəzərdən keçirməyə çalışırlar. Bunlara И.А.Заславский, Р.П. Колосов, А.С. Семенов, С.Ю.Рощин, Ф.Т.Прокопов, М.В.Москвина, Л.Л.Ткаченко aididir. Lakin əmək bazarının problemlərinin institusional formasiyalar sistemi, habelə onun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şəraiti formalaşdıran iqtisadi, hüquqi, təşkilati və digər mexanizmlər kimi nəzərdən keçirilməsi hələ də iqtisadi ədəbiyyatda lazımi şəkildə əksini tapmamışdır.

Bununla belə, əhəmiyyətli nəşrlərin həcminə baxmayaraq, iqtisadi inkişafın bazar modelinə keçid kontekstində əmək bazarı problemlərinin elmi inkişafı erkən mərhələdədir və daha dərinlən tədqiqat tələb edir. Əmək bazarının, xüsusən də regional kontekstdə tənzimlənməsinin konkret üsul və mexanizmləri ilə bağlı hələ də konsensus yoxdur. Əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi,

onun əmək bazarına uyğunlaşdırılması ilə bağlı məsələlər üzrə əlavə tədqiqatlar tələb olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi əmək bazarının və əhalinin məşğulluğunun mahiyyətini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq, məşğulluğun regional səviyyədə tənzimlənməsi mexanizmini hazırlamaq, böyük ərazilərdə əmək bazarının formalaşmasının xüsusiyyətlərini öyrənmək, konsepsiya hazırlamaqdan ibarətdir. Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həll etmək qarşıya qoyulmuşdur:

- Sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində məşğulluğun yaranması və inkişafı, mahiyyətinin, prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- Məşğulluq və işsizliyin müasir vəziyyətinin təhlilini aparmaq;
- Məşğulluq probleminin aradan qaldırılması və təmin olunmasında dünya təcrübəsini araşdırmaq;
- Azərbaycan Respublikasında məşğulluğun tənzimlənməsinin hüquqi əsasları və onlata təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın predmeti əhalinin məşğulluğunun iqtisadi münasibətləri və regional əmək bazarının tənzimlənməsidir. Tədqiqatın obyekt ölkədə regionda tələbin, əmək təklifinin, məşğulluğun və işsizliyin formalaşması prosesləridir. Tədqiqat obyekt kimi institusional formasiyalar, iqtisadi və hüquqi mühit, habelə işsiz əhali çıxış edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda iqtisadi təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda müzakirə olunan konkret məsələlərin həlli üçün riyazi statistika, sistemli, məntiqi təhlil, ekspert qiymətləndirmələri, eləcə də müqayisəli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat məqsədlərini həll etmək üçün statistik metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin informasiya bazasını yerli və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri, məqalələr, tədqiqat işləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik nəticələri, işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf etdirilməsinə dair hazırlanmış inkişaf proqramları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin həyata keçirilməsinə əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqların olması, yetəcək qədər informasiya bazasının olmamağı və s.dir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti əmək bazarının inkişafına konseptual yanaşmaların və onun infrastrukturunun inkişafının əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir ki, bu yanaşmalardan regional hakimiyyət orqanları tərəfindən əmək bazarına nəzarət və tənzimləmə sahəsində effektiv tədbirlər hazırlamaq üçün istifadə olunur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti əmək bazarının inkişafına konseptual yanaşmaların və onun infrastrukturunun inkişafının əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir ki, bu yanaşmalardan regional hakimiyyət orqanları tərəfindən əmək bazarına nəzarət və tənzimləmə sahəsində effektiv tədbirlər hazırlamaq üçün istifadə olunur.

İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun gəldiyi nəticə və tövsiyələr əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətinin istiqamətlərinin müəyyən edilməsində, belə tənzimləmənin səmərəli sisteminin işlənilib hazırlanmasında, regional əmək bazarlarında vəziyyətin proqnozlaşdırılmasında və qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. BAZAR İDARƏETMƏ SİSTEMİNƏ KEÇİDDƏ MƏŞĞULLUĞUN FORMALAŞMASININ ƏSASLARI VƏ ONLARIN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində məşğulluq və əmək bazarı

Bazar tipli iqtisadi sistem insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edən dörd bir-biri ilə əlaqəli bazarlar toplusu ilə təmsil oluna bilər: əmtəə və xidmətlər bazarı, əmək bazarı, pul bazarı və qiymətli kağızlar bazarı. Bu sistemdə əmək bazarı digər bazarlar arasında əsas əlaqə kimi xüsusi yer tutur. Əmək bazarı bazar münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Bunsuz normal fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı yaratmaq mümkün deyil, çünki ümumilikdə iqtisadiyyatın idarə edilməsi, ilk növbədə, bütün cəmiyyət çərçivəsində insanların əmək fəaliyyətinin idarə edilməsini nəzərdə tutur. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin əsas sosial-iqtisadi problemləri sistemində əmək bazarının və məşğulluğun səmərəli inkişafı həlledici rol oynayır. Eyni zamanda, digərlərində olduğu kimi, əmək bazarında da eyni subyektlər fəaliyyət göstərir. Əmək bazarı adi bazardan fərqlənir, çünki biz əmək kimi konkret məhsuldan danışırıq. Əməyin daşıyıcısı təkcə müəyyən əmək qabiliyyətinə deyil, həm də digər keyfiyyətlərə malik olan unikal insan şəxsiyyətidir: əmək davranışı üçün motivasiya, həyat təcrübəsi, psixofizioloji xüsusiyyətlər və s. bu baxımdan “bazar əməyi” anlayışı sosial xarakter daşıyır. Əmək bazarı bazar iqtisadiyyatının ən mürəkkəb elementidir. Bazar iqtisadiyyatı anlayışları arasında mərkəzi yeri əmək bazarının mahiyyətinin və məzmununun müəyyən edilməsi tutur (Азизова Э.Д., Мустафаева З.И., Байрамова С.Р., Азизов А.А., 2011: s.3).

Əmək bazarı nəzəriyyəsi XIX-XX əsrlərin Alfred Marşall (1842-1924), Con Meynard Keyns (183-1946), Pol A. Samuelson (1915-ci il təvəllüdü) və başqaları kimi görkəmli iqtisadçılardan tədqiqatlarında meydana çıxmışdır. Məsələn, A.İ. Rofe əmək bazarını belə formalaşdırır: Əmək bazarı əmtəə və xidmətlərin satıcıları və alıcıları arasında iqtisadi münasibətlər sistemi, birja iştirakçıları arasında obyektin bazar qiymətini müəyyən edən, birja quran və sahibini dəyişdirən ünsiyyət

formasıdır. Bazar ticarət prosesinin, əmtəələrin pula dəyişdirilməsinin baş verdiyi iqtisadi-coğrafi məkan kimi təqdim oluna bilər. Bazar həm də mal və xidmətlərin satıcılarını və alıcılarını bir araya gətirən mexanizm kimi başa düşülür. E.F.Borisovun monoqrafiyasında oxuyuruq: Əmək bazarı əməyin alqı-satqısının həyata keçirildiyi bazar münasibətlərinin xüsusi sahəsidir.

N.A.Volqin qeyd edir: “Əmək bazarı əmtəə-pul münasibətləridir ki, onlar, birincisi, əməyə tələbatla, o da öz növbəsində cəmiyyətdə müəyyən məhsulun məhsuluna tələbatla, ikincisi, istifadə ilə müəyyən edilir. A.V.Kaşepovun fikrincə, Əmək bazarı əmək haqqının müvafiq ölçüdə və keyfiyyətdə normal təkrar istehsalını və səmərəli istifadəsini təmin edən sosial, o cümlədən hüquqi norma və institutlar sistemidir. A.E.Kotlyar hesab edir ki, əmək bazarı iqtisadi fəal əhalinin iqtisadi fəaliyyət sahələrində, demoqrafik və peşəkar sektorlarda yerləşdirilməsini təmin edən qarşılıqlı əlaqə sayəsində əmək bazarı məcmu tələb və təklifdir. B.A.Raizberq yazır: “Əmək bazarı maddəli işə ehtiyacı olan işçi qüvvəsi sahibləri ilə istehsal vasitələrinin sahibləri arasında maddəli əməyə tələbat təqdim edən sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi kimi müəyyən edilə bilər.

İ.S.Maslovanın fikrincə, “Əmək bazarı iqtisadiyyatın sfera və sektorları, fəaliyyət növləri və formaları meyarına uyğun olaraq sosial əməyin bölgüsü və yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi funksiyalarını yerinə yetirən bazar iqtisadiyyatının üzvi tərkib hissəsidir (Мумладзе Р.Г., Гужина Г.Н. 2007: s.74).

G.İ. Ruzavin qeyd edir ki, Əmək bazarı bu iki komponentin qarşılıqlı təsiri ilə iqtisadi fəal əhalinin iş yerləri ilə bağlı yerləşdirilməsini təmin edən məcmu əmək tələbi və təklifdir. Bütövlükdə əmək bazarının yuxarıdakı tərifləri bu sahənin məzmununu xarakterizə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarı konsepsiyasının geniş şərhinin tərəfdarları da var ki, ona görə onun subyektivi bütün iqtisadi fəal əhalidir və əməyə tələbat məşğul və boş iş yerlərinin ümumi sayı ilə müəyyən edilir. Bunun arqumenti hal-hazırda işləyən işçilərin birdəfəlik işlə təmin olunmaması və bazardan çıxması arqumentidir (Азизова Э.Д., Мустафаева З.И., Байрамова С.Р., Азизов А.А. 2011: s.7).

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, “əmək bazarı” anlayışını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: Əmək bazarı müəyyən iqtisadi məkan daxilində fəaliyyət göstərən, onlar arasında iqtisadi və hüquqi münasibətləri ifadə edən işəgötürənlərlə işçilər arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmidir. Bu münasibətlər: birincisi, cəmiyyətdə əmtəə və xidmətlərə olan tələbatla müəyyən edilən əmək tələbi ilə, ikincisi, tələbatda peşəkar bacarıqlardan istifadə və onların ödənilməsi ilə, üçüncüsü, zaman keçdikcə əməyin istifadəsi ilə ifadə olunur. Bu, mübadilə və rəqabət münasibətləri də daxil olmaqla, işçi qüvvəsinin dövriyyəsi və fəaliyyəti sferasında bazar münasibətlərinin təzahür forması olan spesifik bazar növüdür. Əmək bazarı işəgötürənlər və işçilərin məşğulluq, əmək haqqı, sosial müavinət, iş şəraiti və s. şərtləri müzakirə etdiyi yer və ya sahə kimi müəyyən edilə bilər. Dar mənada əmək bazarı onun hərəkət formalarının məcmusu kimi baxılan iş qüvvəsinin dövriyyə sferası və fəhlə qabiliyyətinin alqı-satqı aktlarının məcmusundan ibarət təkrar istehsal prosesində mübadilə mərhələsidir.

Burada əmək bazarı istehlakçının iradəsinə uyğun olaraq həyata keçirilən iqtisadi resursların: əmək və istehsal vasitələrinin müxtəlif tətbiq sahələri arasında kortəbii bölüşdürülməsi aləti kimi görünür. Bu, əmək bazarının ikili təbiətinin bir tərəfidir. Başqa, daha geniş şərh budur ki, əmək bazarı sosial inkişaf səviyyəsini və əmək bazarında iştirak edən subyektlər: işəgötürənlər, işçilər, dövlət, həmkarlar ittifaqları arasında müəyyən dövr üçün əldə edilmiş maraqlar balansını əks etdirən əmək münasibətləri sistemidir. Əmək bazarında işçi qüvvəsinin dəyəri qiymətləndirilir, əmək haqqının miqdarı, iş şəraiti, təhsil imkanları, peşəkar yüksəliş, iş təhlükəsizliyi daxil olmaqla, onun məşğulluğu üçün şərait müəyyən edilir.

Ölkənin, regionun, müəssisələrin inkişafı ən mühüm iqtisadi resurslardan (istehsal amillərindən) biri olan əmək ehtiyatlarının vəziyyəti və istifadəsinin səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır. İqtisadiyyatda mövcud vəziyyətin rolunun öyrənilməsinə və regionun davamlı inkişafının təmin edilməsində əmək bazarının və məşğulluğun yeri kimi məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verilir. Regional əmək bazarı bilavasitə region iqtisadiyyatının vəziyyətindən, onun artım tempindən,

investisiyaların axınından, innovativ inkişaf səviyyəsindən və s. aslıdır. Eyni zamanda, başa düşmək lazımdır ki, regional sənaye sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi mənfi cəhətləri də doğura bilər: xərclərin azaldılmasına imkan verən yeniliklər, bir qayda olaraq, işsizliyin artması ilə müşayiət olunan istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasına yönəldilir. Əmək bazarının sabitliyinə daha bir ciddi təhlükə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının həm iqtisadi sektora, həm də sosial sferaya nüfuz etməsidir. Anlamaq lazımdır ki, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma işsizliyə təsir etmək və əhalinin məşğulluğunun idarə edilməsi üçün yeni alətlərin meydana çıxmasını tələb edəcək. Əmək bazarının vəziyyəti həm də onun tənzimlənməsi ilə bağlı proseslərdən xeyli dərəcədə asılıdır. İqtisadiyyatda, o cümlədən böhranın təsiri altında baş verən dəyişikliklərin trayektoriyasını bilməklə əmək bazarında baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq və yaranmış vəziyyətin həlli üçün müvafiq tədbirlər görmək mümkündür (Малинин А.М., Андреева Д.А. 2017).

Əhalinin təkrar istehsalının ən mühüm şərtlərindən biri məşğulluqdur, çünki əhalinin həyat səviyyəsi və cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkəti ondan asılıdır. Məşğulluq insanın sosial inkişafının aparıcı aspektlərindən birini ortaya qoyur, onun işə olan ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda məşğulluğun şərhinə nəzəri və praktiki yanaşmalar mövcuddur. Beləliklə, nəzəri cəhətdən məşğulluq vətəndaşların şəxsi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi və bir qayda olaraq əmək gəliri gətirilməsi ilə əlaqəli ictimai faydalı fəaliyyətidir. Praktiki məşğulluq cəmiyyətin əmək ehtiyatlarından istifadə dərəcəsini və əmək bazarındakı vəziyyəti xarakterizə edən əmək qabiliyyətli əhalinin sayı ilə məşğul olanların sayı arasındakı nisbətdir. Bununla belə, hər iki təfsir məşğulluğa xas olan dərin prosesləri tam nəzərə almır. İqtisadi kateqoriya kimi məşğulluq əhalinin əmək fəaliyyətində iştirakına aid münasibətlərin məcmusudur ki, bu da onun əməyə daxil olma dərəcəsini, işçilərə sosial ehtiyacların və şəxsi ehtiyacların ödənilmə dərəcəsini, haqqı ödənilən işlərdə maraqları, gəlir əldə etmək. Bu mövqelərdən məşğulluq əmək bazarının ən mühüm xarakteristikası kimi görünür. Məşğulluq təkcə iqtisadi deyil, həm də çox mühüm sosial problemdir.

Cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində məşğulluq sosial rifahın yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan əhalinin məşğulluğu sosial rifahın yüksəldilməsi üçün mühüm şərtlərdən biridir. Bununla belə, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin ikinci yarısı əhalinin tam və səmərəli məşğulluğunun, eləcə də davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün intellektual potensialın formalaşmasına və istifadəsinə təsir edən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Odur ki, əhalinin tam və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, eləcə də sosial rifahının yüksəldilməsi insanın intellektual potensialından (bilik və təcrübəsindən, ixtisasından) asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək fəaliyyəti prosesində insanlar arasında münasibətlər sosial-iqtisadi xarakter daşıyır və təkcə əmək prosesini deyil, həm də məşğulluq prosesinin formalaşmasını əhatə edir. Əmək insanların şüurlu məqsədyönlü fəaliyyətidirsə, məşğulluq işçinin konkret əmək kooperativinə daxil olmasından əvvəl müəyyən iş yerlərində mövcud olan sosial münasibətdir. Fikrimizcə, müasir şəraitdə əmək təminatının genişləndirilməsi, işçilərin peşə hazırlığı və yenidən hazırlanması əsasında məhsuldarlığın artırılması vacibdir. Məşğulluq həm də ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə təsir edərək, ev təsərrüfatlarının gəlir imkanlarını artırır. Məhz buna görə də məşğulluq probleminin həllinə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına daha çevik təsir göstərən amil kimi baxılır (Muradov A.N., 2007: 64).

Əmək bazarında həyata keçirilən sosial-əmək münasibətlərinin əsas subyektlərindən biri məşğulluq münasibətləridir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq məşğulluq dedikdə, vətəndaşların şəxsi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı qanunvericiliyə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən fəaliyyəti başa düşülür. Məşğulluq dedikdə həm də faydalı işlə məşğul olmaq, təhsil işi, uşaq baxımı, hərbi xidmət və s. başa düşülür. Məşğulluq iqtisadi kateqoriya kimi insanların müəyyən iş yerində ictimai faydalı əməkdə iştirak etmək üçün daxil olduqları sosial-iqtisadi münasibətdir. Məşğulluq əhalinin əmək fəaliyyətində iştirakı ilə bağlı münasibətlərin məcmusudur, onun əməyə cəlb edilməsinin ölçüsünü, işçilərin sosial ehtiyaclarının ödənilmə dərəcəsini və haqqı

ödənilən işə olan şəxsi ehtiyaclarını gəlir əldə etməkdə ifadə edir. Məşğulluq əmək bazarının ən mühüm xarakteristikasıdır

Əhalinin məşğulluğunun dövlət siyasəti bazar transformasiyalarının sürətindən və xarakterindən asılıdır. O, müxtəlif kateqoriyalı işsizlərin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması sistemini, habelə işsizlərin və rəqabət qabiliyyəti məhdud olan şəxslərin sosial müdafiəsi sistemini nəzərdə tutur (Ильясовна Э.О. 2020: с.2).

İqtisadi artım tempi məşğulluq və əmək məhsuldarlığında artımın baş verə biləcəyi mütləq bünövrəni müəyyən edir. Bu zaman inkişafın strukturu və ya xarakteri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artımın məhsuldar məşğulluğa təsiri təkcə onun sürətindən deyil, həm də onun məhsuldar iş yerlərinin yaradılmasına nə dərəcədə effektiv çevrilməsindən asılıdır. Adətən, təkcə iş yerlərinin sayını artırmaq deyil, həm də əmək məhsuldarlığını, eləcə də məşğulluqdan əldə olunan gəlir səviyyəsini artırmaq lazımdır. Odur ki, məşğulluq nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi inkişafın təhlilinin predmeti iqtisadi artımın iş yerlərinin sayının artmasına və əmək məhsuldarlığının (gəlirinin) artması ehtiyacını nə dərəcədə təmin etməsinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə bir qiymətləndirmənin mənalı olması üçün o, sektor kontekstində aparılmalıdır. Eyni zamanda, orta və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi inkişafın davamlılığı üçün əsas əhəmiyyət iqtisadi artımın nə dərəcədə məhsuldar transformasiya ilə əlaqəli olması və onu rəhbər tutmasıdır. Adətən, təkcə iş yerlərinin sayını artırmaq deyil, həm də əmək məhsuldarlığını, eləcə də məşğulluqdan əldə olunan gəlir səviyyəsini artırmaq lazımdır (<https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm>).

İqtisadiyyatın kifayət qədər məşğulluq imkanları yaratmaq qabiliyyətini ölçən göstəricilər ümumi iqtisadi inkişaf nəticələri haqqında faydalı məlumat verə bilər. Bu göstəricilərə işsizlik səviyyəsi, məşğul əhalinin xüsusi çəkisi, işçi qüvvəsində iştirak səviyyəsi və artımın əmək intensivliyi və ya onun məhsula nisbətə elastikliyi daxildir. Artımın məşğulluq komponentinin azalması narahatedici olmalıdır. Məşğulluğun və layiqli əməyin artım və yoxsulluğun azaldılması

siyasətlərinə daxil edilməsi, artımın davamlı və əhatəli olmasını təmin edərək, bütün əhali üçün artımın faydalarını maksimuma çatdırır.

Məşğulluğu təmin etmək hər ölkəndə sosial-iqtisadi inkişafa aid strategiyanın mühüm şərtlərindən biridir. Buna görə İEÖ və İEOÖ məşğulluğa aid problemin həllini yoxsulluğu azaltmaqda daha çevik amil hesab edir və bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyat şəraitində əmək bazarının və məşğulluğun sosial nəticələri çox ziddiyyət təşkil edir. Bazar münasibətlərinin ictimai istehsalında məşğulluğun səmərəliliyini artırır, əmək qabiliyyətli əhalinin gəlir imkanlarını stimullaşdırır və genişləndirir. Amma eyni zamanda bazarın tələbləri ilə ayaqlaşmaq insanların iş tapmasını çətinləşdirir. Bu baxımdan əmək bazarının və məşğulluğun tənzimlənməsi dövlətin sosial siyasətinin strateji məqsədlərindən biridir.

1.2. Demografik, iqtisadi inkişaf və məşğulluq istiqamətləri

Demografik proseslərin və əhalinin inkişafının proqnozlaşdırılması ölkənin davamlı inkişafı təmin edən səmərəli sosial-iqtisadi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində mühüm amildir. Sosial-iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırmaq üçün əhali haqqında məlumatlar, o cümlədən əhalinin çoxalma üsulları, artım templəri, yaş və cins tərkibi, əhalinin ölkələr üzrə bölgüsü və digər əlavə xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Geosiyasi məsələlərin həlli üçün sosial infrastrukturun inkişafı, o cümlədən mənzil tikintisi, məktəbəqədər, məktəb, tibb müəssisələrinin planlaşdırılması, müəyyən mal və xidmətlərə istehlakçı tələbatının gələcək dinamikasını qiymətləndirmək üçün demografik inkişaf perspektivləri haqqında məlumatlar lazımdır. Demografik inkişafın gələcək perspektivləri müəyyən dövrlərdə milyonlarla insanın planlarını, demografik davranışını, qərarlarını və fəaliyyətini müəyyən edən iqtisadi, sosial, psixoloji, mədəni, etnik və digər amillərin öyrənilməsi əsasında proqnozlaşdırılır. Demografik inkişafın perspektivləri bir neçə variantda hazırlanmışdır ki, bu da əhalinin məhsuldarlığının, ölümünün və miqrasiya xüsusiyyətlərinin gələcək dinamikası haqqında bir sıra fərziyyələrə əsaslanır. İşlənmiş perspektivlərdən (modellərdən) gözlənilən ən real

reproduksiya variantı proqnoz hesab olunur. Proqnozun düzgünlüyü ilkin məlumatların düzgünlüyündən - əhalinin siyahıya alınmasından, demoqrafik hadisələrin cari qeydiyyatından, sorğuların nəticələrindən asılıdır. Eyni zamanda, gözlənilən demoqrafik inkişafın sosial-iqtisadi şəraitinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla etibarlı proqnoz verilərkən fərziyyələrin əsaslandırılması vacibdir.

Demoqrafik siyasət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli kompleks planlaşdırılmasının mühüm elementidir. Demoqrafik siyasət dedikdə, çoxalma prosesini tənzimləyən dövlət orqanlarının və digər sosial institutların məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşülür. Bəzən əhalinin inkişafı fəaliyyəti kontekstində başqa terminlərdən də istifadə olunur: sosial-demoqrafik siyasət, demoqrafik siyasət, ailə siyasəti; ailə planlaşdırılması, əhalinin planlaşdırılması, doğuma nəzarət, əhaliyə nəzarət və s. “Əhalinin inkişafı siyasəti” termininə ən yaxın termin adətən sinonim kimi başa düşülən “əhali siyasəti”dir. Ümumilikdə əhalinin inkişafı siyasəti demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi ilə yanaşı, məşğulluq və əmək şəraiti sahələrini, habelə yaşayış səviyyəsini (gəlir, təhsil, səhiyyə, sosial təminat) əhatə edən anlayışdır. Əhali siyasətinin strukturu, hər hansı digər siyasi fəaliyyət kimi, iki mühüm komponentdən ibarətdir:

- məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi;
- onların həyata keçirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması.

Ümumiyyətlə, demoqrafik siyasətin məqsəd və vəzifələri arzu olunan çoxalma rejiminin formalaşmasından, əhalinin artım templərindən, əhalinin strukturunda dəyişikliklərdən, məhsuldarlıqdan, ölümdən, ailə tərkibindən, əhalinin paylanmasından, daxili və ya xarici miqrasiyadan və meyllərin saxlanmasıdan və ya dəyişməsindən asılıdır. əhalinin keyfiyyətində meydana gəlir. Əhali siyasətinin məqsəd və vəzifələri bir qayda olaraq dövlət proqramlarında, fəaliyyət planlarında, qanunvericilik və digər qanunvericilik aktlarında, qərarlarda formalaşdırılır.

Təkcə iqtisadi artım mütləq iş yerlərinin sayının və keyfiyyətinin artması demək deyil, xüsusən də əhalinin yoxsul, həssas təbəqələri - həyatdan kənar qalmaq təhlükəsi ilə üzləşən bütün insanlar üçündür. Daha doğrusu, bu, məhsuldar

məşğulluğun artımı üçün ilkin şərtədir, məhsuldarlığın artması və məşğulluğun artmasının birgə nəticəsidir. Buna görə də, iqtisadi artım tempi məşğulluğun və əmək məhsuldarlığının arta biləcəyi mütləq tavanı müəyyən edir. Eyni zamanda böyümənin strukturu və ya xarakteri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artımın məhsuldar məşğulluğa təsiri təkcə onun tempindən deyil, həm də onun məhsuldar iş yerlərinin yaradılmasına nə dərəcədə effektiv çevrilməsindən asılıdır. Sonuncu, öz növbəsində, artımın sektoral strukturu və ayrı-ayrı sektorlar daxilində artımın kapital intensivliyi (əmək intensivliyi) kimi bir sıra amillərdən asılıdır. Adətən, təkcə iş yerlərinin sayını artırmaq deyil, həm də əmək məhsuldarlığını, eləcə də məşğulluqdan əldə olunan gəlir səviyyəsini artırmaq lazımdır. Odur ki, məşğulluq nöqtəyi-nəzərindən iqtisadi inkişafın təhlilinin predmeti iqtisadi artımın iş yerlərinin sayının artmasına və əmək məhsuldarlığının (gəlirinin) artması ehtiyacını nə dərəcədə təmin etməsinin qiymətləndirilməsi olmalıdır. Belə bir qiymətləndirmənin mənalı olması üçün o, hər bir sahə üzrə aparılmalıdır. Eyni zamanda, iqtisadi inkişafın məhsuldar transformasiya ilə nə dərəcədə bağlı olması və ona yönəldilməsi orta və uzunmüddətli dövrdə iqtisadi inkişafın davamlılığı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə səmərəli məşğulluğun təşkilinin mühüm sosial-demoqrafik istiqamətlərindən biri qadınların əmək potensialından səmərəli istifadə edilməsi və məşğulluq sahəsində gender bərabərliyinin təmin edilməsidir. Hazırda dünyanın hər yerində olduğu kimi, ölkəmizdə də məşğulluq sahəsində gender bərabərsizliyi mövcuddur və onun mərhələli və dönməz şəkildə aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirilir. Gələcəkdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində qadın və kişi əməyindən istifadə arasında müəyyən optimal nisbətənin yaradılması məqsədilə ölkəmizdə məşğulluq sahəsində tədbirlər hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bununla belə məşğulluq sahəsində gender bərabərliyinin təmin edilməsi iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərində qadın və kişi əməyinin istifadəsinin süni surətdə bərabərləşdirilməsindən ibarət deyil, hər bir konkret halda onların orqanizminin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini, təhsilini, peşə, əmək ənənələri və digər keyfiyyət göstəriciləridir. Bu, qadınlara nisbətən asan və eyni zamanda yüksək

maaşlı, gələcəkdə əməkdən istifadə üçün daha münasib və əlverişli işlərdə işləməyə imkan verəcək. Hazırda ölkəmizdə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsində mühüm sahələrdən biri 15-29 yaş aralığıdır. Gənclərin respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni və digər sahələrində iştirakının daha da genişləndirilməsindən və onun innovativ potensialından geniş istifadə olunmasından ibarətdir. tündəki işçi qüvvəsindən fərqlidir. Bu, ilk növbədə, daha uzun iş təcrübəsinə və nisbətən yüksək təhsil səviyyəsinə malik olduqları üçün daha mürəkkəb peşə və ixtisaslar üzrə işləmək imkanlarının olması ilə əlaqədardır, ikincisi, işçi qüvvəsinin əraziyə, bölgəyə və cəmiyyətə münasibətdə daha mobil və mobil olduğu üçün rayon və rayonlar üzrə yenidən bölüşdürülməsində daha fəal iştirak etmək, üçüncüsü, əhalinin ən fəal və demoqrafik cəhətdən mobil qrupuna aid olduqları üçün əhalinin təbii çoxalması prosesinin ahəngdar həyata keçirilməsində və miqrasiyasında özünü göstərir. Dördüncüsü, gənclərin də iş və məişət ehtiyacları yaşlı insanlara nisbətən daha çoxdur, çünki onlar özləri üçün ailə və yaşayış şəraiti yaratmaq dövründədirlər (Muradov R. 2019: s.66).

Eyni zamanda, gənclər digər yaş qruplarının əhalisindən onunla fərqlənirlər ki, onların iş qüvvəsi rəqabət qabiliyyətinə görə nisbətən aşağıdır. Nəticədə, onlar daha çox iş yerlərini itirmək və ya işə düzəlməmək riski ilə üzləşə bilirlər. Məhdud işçi qüvvəsi məzunların məşğulluq imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olur. Ali, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin məzunlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada bölgüsünün ləğvi ona gətirib çıxarıb ki, ümumi təhsil, ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrini bitirən məzunların əksəriyyətinin öz ixtisaslarına uyğun iş tapmaq imkanı yoxdur. Beşinci gənclərin məşğulluğu bəzən geniş variantlarla səciyyələnir ki, bu da bütün ixtisaslar üzrə mütəxəssislər hazırlayan təhsil müəssisələrinin məzunlarının bazara daxil olması ilə izah olunur. Bəzi regional əmək bazarlarında işçi qüvvəsinin təklifinin aşağı olması, bəzi hallarda isə heç bir təklifin olmaması iş axtaranların əksəriyyətini, o cümlədən yeni məzunları əsas təhsillərinə uyğun gəlməyən işlərə məcbur edir və hər il bir çox gənc məzun olur. onlar yenidən hazırlıq və ikinci karyera üçün potensial namizəd olurlar.

Hazırda bir çox gənclərin sosial təcrübəsi az olduğu üçün onların biliklərini tətbiq etmək, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaqda çətinlik çəkirlər. Gənc mütəxəssislər isə əksinə, çox vaxt peşə bacarıqlarının olmaması səbəbindən əmək bazarına qəbul olunmur, ona görə də işsizlər arasında üstünlük təşkil edirlər. Odur ki, peşə hazırlığında olmuş gənclərin daimi işlə təmin olunması ilə gələcək illərdə ölkədə gənclərin məşğulluğunun səviyyəsini yüksəltmək və onların əməyini səmərəli istifadə etmək məqsədilə, işsizlik riski ilə üzləşə bilən gənclərin işdən çıxarılanadək əmək bazarlarında tələbatlı olan ixtisas və peşə üzrə yenidən hazırlanması üçün müvafiq şəraitin olması, gənclərin şəhərlərə və digər ölkələrə axınının qarşısını almaq məqsədilə sərhəd və dağlıq ərazilərdə yeni iş yerləri və nikahlar üçün zəruri şəraitin yaradılması, ordudan tərxis olunan gənclərin işlə təmin edilməsi, onların peşə hazırlığının və yenidən hazırlanmasının gücləndirilməsi, gənc fermerlərə, sahibkarlara, işsiz gənclərə dəstək verməkdən ötrü şəhər və rayonlarda biznes mərkəzlərini yaratmaq lazımdır, bütün bunlar müvafiq dövlət qurumları tərəfindən tənzimlənməlidir (Muradov R. 2019: s.67).

İqtisadiyyatın kifayət qədər məşğulluq imkanları yaratmaq qabiliyyətini ölçən göstəricilər ümumi iqtisadi göstəricilər haqqında faydalı məlumat verə bilər. Bu göstəricilərə işsizlik səviyyəsi, məşğulluğun ümumi əhalidəki payı, əhalinin iqtisadi fəallıq səviyyəsi və artımın əmək intensivliyi və ya onun məhsula nisbətə elastikliyi daxildir - bu sonuncu göstərici məşğulluğun 1 faizə nə qədər artdığını ölçür. Artımın məşğulluq komponentinin azalması narahatedici olmalıdır. Məşğulluq və layiqli əməyin artım və yoxsulluğun azaldılması siyasətlərinə inteqrasiyası artımın davamlı və əhatəli olmasını təmin edərək bütün əhali üçün faydalarını maksimuma çatdırır.

“İşləyən yoxsulların” vəziyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, xüsusən də formal iqtisadiyyatın kiçik olduğu və bir çox kişi və qadınların işlə təmin olunmalarına baxmayaraq - bəzən ağır və qeyri-müntəzəm işlərdə - problemi aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər pul qazana bilməyən ölkələrdə. Ödənişli işi ödənişsiz işlə birləşdirənlər arasında qadınlar kişilərdən daha çox işləyirlər ki, bu

da onların maddi vəziyyətini ağırlaşdırmaqla yanaşı, həm də layiqli iş əldə etmək imkanlarını daha da zəiflədir.

Son on beş il ərzində BƏT, BMTİP, İƏİT, UNDESA, Dünya Bankı və digər qurumlar məşğulluq, artım və yoxsulluq arasındakı əlaqəyə dair əhəmiyyətli həcmdə analitik iş aparmışlar. Dünya Bankı “İş yerlərinin yaradılması” adlı özünün 2013-cü il üzrə Dünya İnkişaf Hesabatında məşğulluğun yaşayış səviyyəsinin, sosial inklüzivliyin və məhsuldarlığın yaxşılaşdırılmasında əsas rolunu vurğulamışdır. BMTİP “İnsan İnkişafı üçün İş” adlı 2015-ci il İnsan İnkişafı Hesabatında iş (geniş mənada başa düşülür) və insan inkişafı arasında əlaqə yaratmağa çalışmışdır. BƏT və BVF-nin Birgə Konfransı, geniş mənada) və insan inkişafı 2010-cu ildə Osloda keçirilən BƏT və BVF-nin birgə konfransı artım, məşğulluq və sosial inklüzivlik arasında əlaqəni araşdırdı. Artım, məşğulluq və yoxsulluq arasındakı əlaqə həm də Afrika İttifaqının məşğulluq və yoxsulluqla bağlı 2004-cü ilin sentyabrında Uaqaduqda keçirilən Fövqəladə Zirvə toplantısının mərkəzi mövzusu idi. İştirakçı dövlətlərin başçılarının bu münasibətlə qəbul etdikləri bəyannamədə deyilirdi ki, “iş yerlərinin yaradılması yoxsulluğun azaldılmasına və standartın yüksəldilməsinə yönəlmiş milli, regional və kontinental səviyyədə iqtisadi və sosial siyasətimizin bariz və müəyyənedici məqsədidir (<https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm>).

Artımın məşğulluğa çevrilməsinə nail olmaq üçün BƏT daha yaxşı məşğulluq imkanlarının yaradılmasına yönəlmiş qlobal proqramların və tərəfdaşlıqların inkişafını müdafiə edir və təşviq edir. Ölkə səviyyəsində o, iqtisadi şaxələndirmə və investisiya strategiyaları, cari və mövcud tələblərə cavab verən təlimlər vasitəsilə keyfiyyətli iş yerlərinin yaradılmasına kömək edən ardıcıl və ölkəyə xas proqram və tədbirlərin hazırlanması, həyata keçirilməsi və həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün seçicilərin səylərini dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Bunlara formal iqtisadiyyata keçidi və kənd iqtisadiyyatında məşğulluq və gəlir gətirən imkanların yaradılmasını asanlaşdıran proqramlar və tədbirlər daxildir.

1.3. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə məşğulluğun formalaşmasının xüsusiyyətləri

İstənilən iqtisadi sistem sabitliyə nail olmağa, ümumi səmərəliliyi və bazar dalğalanmalarına müqaviməti qorumağa çalışır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyat üçün tarazlıq bazarının şərtlərini nəzərə almaq lazımdır. Bunlara: əmək bazarı və onun resursları, kapital bazarı, torpaq bazarı, sahibkarların özləri daxildir. Bu dörd amil birlikdə, məlum olduğu kimi, regionun və ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir. Onlar bazar iqtisadiyyatının əvəzsiz atributlarıdır. Əmək bazarının əsas komponentləri bunlardır: iqtisadi fəal əhali arasından bütün maddəli işçi qüvvəsini əhatə edən məcmu fərziyyə və iqtisadiyyatın maddəli əməyə ümumi ehtiyacları kimi məcmu tələb. Bu komponentlər öz vəhdətində ümumi əmək bazarının, yaxud sözün geniş mənasında əmək bazarının tutumunu müəyyən edir. Beləliklə, məcmu tələb və məcmu təklifin sadalanması ilə formalaşan hissə əmək qüvvəsinə qənaətbəxş tələb adlanır. Məşğulluğun formalaşması və tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm problemlərdən biridir. Məşğulluğun vəziyyəti təkcə insanların gəlir səviyyəsini deyil, həm də istehlak bazarının vəziyyətini, həyat tərzini, mədəniyyətini və digər aspektləri müəyyən edir. Məşğulluq əməyin ictimai faydalı fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə tətbiq edilməsinin sosial-iqtisadi prosesidir. Onun mühüm xüsusiyyətləri işçilərin ictimai istehsalın sahələri üzrə bölgüsü, sosial mobillik və onların əməyindən istifadənin səmərəliliyidir. İstehsal münasibətləri sistemində məşğulluğun mahiyyətini və yerini daha dolğun müəyyən etmək üçün bu sosial-iqtisadi kateqoriyanın təzahür etdiyi bütün reproduktiv prosesləri ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu, ilk növbədə, işçi qüvvəsinin fərdi və ictimai təkrar istehsalıdır. Əmək münasibətləri həm bu reproduktiv proseslər daxilində, həm də onlar arasında birləşdirici halqa funksiyasını yerinə yetirir (Myxtopova Y.K. 2016: s.870).

Məşğulluq tək cə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi kateqoriya deyil, həm də dövlətin sosial siyasətinin mühüm elementidir. İnsan üçün zəruri olan məhsulların istehsalında sosial xərclərin azaldılması, asudə vaxtın artırılması, ictimai təsərrüfatın saxlanması, uşaqların tərbiyəsi, habelə əməyin yaxşılaşdırılması tədbirləri məşğulluğun sosial tərəfini təşkil edir. Buna görə də məşğulluğun iqtisadi və sosial mahiyyətinin birləşməsinə tapmaq vacibdir. Tranzit iqtisadiyyatın hazırkı mərhələsi məşğulluğun nəzəriyyəsi və praktikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər və düzəlişlər etmişdir. Tam məşğulluq anlayışı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. O, əhalinin tək cə işə deyil, həm də onların keyfiyyət xüsusiyyətlərini, o cümlədən peşəsini, iş şəraitini, iş vaxtını və s. nəzərə alınmaqla tələbatını ödəyir. Tam və səmərəli məşğulluq dövlət siyasətinin əsas məqsədidir. Lakin müasir şəraitdə dövlətin rolu sərbəst seçilmiş məşğulluğun formalaşmasını daraldır və genişləndirir. Sərbəst seçilmiş məşğulluq və özünüməşğulluq prinsipi əmək fəaliyyəti sferasında işçilərin müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında seçilməsi imkanlarını əks etdirir. Məhz buna görə də muzzdlu əmək, fərdi əmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ictimai istehsalda əməklə yanaşı, cəmiyyət tərəfindən tanınan formalar statusu almışdır. Əhalinin əməklə məşğulluğu hər hansı bir dövlətin milli iqtisadiyyatının əsas iqtisadi kateqoriyasıdır və cəmiyyət tərəfindən əhalinin ictimai faydalı əmək fəaliyyətində iştirak etmək imkanı ilə təmin edilməsi ilə bağlı mürəkkəb sosial-iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Əhalinin əməklə məşğulluğu cəmiyyətin iqtisadi inkişafı kontekstində xüsusi sosial əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı məqsədləri güdür (Myxtopova V.K. 2016: s.871):

- birincisi, əmək bazarının iqtisadi fəal əhalinin iş yerlərinə olan tələbatını ödəyir,

- ikincisi, spesifik və müxtəlif işəgötürənlərdən əmək tələbi.

Buna görə də, əməklə məşğulluq anlayışı bütün elementləri əhatə edir: iş və əmək axtarışı, işçilərin işə götürülməsi və azad edilməsi qaydası, əmək şəraiti, onun məzmunu və ödəniş səviyyəsi, təhsil və təlim, onların üfüqi və şaquli hərəkətliliyi. Alimlərin son araşdırmalarından görüldüyü kimi, ölkə daxilində

əmək ehtiyatlarının hərəkəti üçün cəlbədicə məqamlar, bir qayda olaraq, iri metropolitenlər, eləcə də tələb olunan xammalın çıxarılması mərkəzləridir. Bu yaşayış məntəqələri daha cəlbədicə məşğulluq imkanları və onun ödənilməsi üçün daha yüksək şərtlərlə, habelə mənzil məsələlərinin, o cümlədən müvəqqəti mənzillərin işə götürülməsi yolu ilə həllinin mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur.

Bu cür proqnozlaşdırıcı fəaliyyət bu gün xüsusilə aktualdır. O, iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafı strategiyasını nəzərə almaqla əmək bazarının formalaşması üçün perspektivli istiqamətləri müəyyən etməyə, məşğulluğun yeni forma və növlərini - yeni işçi kateqoriyalarını, işsizlik səviyyəsini, miqrasiya formalarını nəzərə almağa imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatda görüldüyü kimi, dünya üzrə işsizlik nisbətinin bütün ölkələrdə mövcudluğu - onun səviyyəsi, müddəti (yəni qısamüddətli və uzunmüddətli), xarakter differensiallaşma ilə müşayiət olunur (Meybullayev M. 2011).

Beləliklə, iqtisadi sistemlərin faydalı fəaliyyətinin təşkilindən və idarə olunmasından asılı olmayaraq, mikrosxemlərin işlədiyi milli iqtisadiyyatda işsizlik baş verir. və insanlar məşğuldur. Belə olan halda müxtəlif ölkələrdə işsizliyin müdafiəsi prinsipi kəskin şəkildə fərqlənir və bunun həlli yollarını tapmaq nəzəri və praktiki cəhətdən zəruridir. Dünya təcrübəsindən görüldüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkrar emal qanunvericiliyə uyğun olaraq tam şəkildə tənzimlənir və tam fəaliyyət göstərir. Biz başa düşürük ki, tam məşğulluq qanunu olan və işləmək istəyən hər kəs məşğulluq və işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə cavab verir. Əmək qabiliyyətli əhali ictimai faydalı əməklə məşğul olan və eyni zamanda istehsalatdan kənarında təhsil alanlardır. Yerdə qalan əmək qabiliyyətli insanlar işsiz və ya (azad) işçi qüvvəsi sıralarına aid olan insanlar, yəni işsizlərdir.

Adətən məşğulluq iki əsas istiqaməti əhatə edir: Birincisi, rifahın aşağı səviyyəsi üzrə məcmu xərclər nəzərə alınmaqla məhsulların istehsalı şəraitinin tam məşğulluq bazası və ikincisi, məcmu xərclər, onun səviyyəsi həqiqətən kifayət qədərdir, baxmayaraq ki, tənzimlənən qiymət, əmək haqqı və faiz dərəcələri yoxdur, çünki vacib bazar mexanizmi kimi elementlərin qısamüddətli istismara

verilməsi nəticəsində ümumi xərclərin səviyyəsinin azaldılması heç də azalmaya səbəb olmayacaqdır. Klassik nəzəriyyəyə görə, bazarın tənzimlənməsi, faiz dərəcələrinin dəyişməsinin əsas elementlərindən biri, bir tərəfdən qiymət və əmək haqqı nisbətləri, tədarük zəncirinin elastikliyi, digər tərəfdən topdansatış qiymətidir. Onlar hesab edirlər ki, bu iki tənzimləmə mexanizmi birlikdə tam funksionaldır. Bundan əlavə, onlar bazara özünü tənzimləyən və tam fəaliyyət göstərən iqtisadi sistem kimi baxırdılar və buna görə də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini lüzumsuz hesab edirdilər. Klassik məşğulluq nəzəriyyəsinin müddəaları qarşısında mühüm maneə, bunun tez-tez təkrarlanması və uzun müddət davam edən, qeyd edildiyi kimi, işsizlik və inflyasiya prosesləri ilə əlaqədar olmasıdır. Bu baxımdan bir çox iqtisadçılar məşğulluğun “klassik” nəzəriyyəsini və onun əsas müddəalarını tənqid etməyə başlayıblar.

Məşhur ingilis iqtisadçısı Q.M.Keyns (1883-1946) bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluğun yeni nəzəriyyəsini yaratmışdır. Bu nəzəriyyə “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936) əsərində kapitalist iqtisadiyyatında məşğulluğun yeni “keynsçi” nəzəriyyəsini yaratdı (yuxarıda qeyd edildiyi kimi). 242 Peşə Nəzəriyyəsi Müasir Məşğulluq Nəzəriyyəsi Keynsçi nəzəriyyəsi makroiqtisadi təhsil tarixində böyük dönüş nöqtəsi olan klassik məşğulluq nəzəriyyəsinin əsaslarını dağıdıb. Keyns nəzəriyyəsinin əsas nəticəsi kapitalizmin də tam məşğulluğu təmin edən mexanizmə malik olmamasıdır. Çünki iqtisadiyyatda yüksək işsizlik səviyyəsi və inflyasiya eyni vaxtda tarazlaşdırıla və sabitləşə bilər. Bu halda tam məşğulluq qanunu çox təsadüfi olur. Bu onu göstərir ki, kapitalizmin özünü tənzimləyən və əbədi çiçəklənən sistemi yoxdur (Hüseynov F.İ. 2015: s.242).

Məşğulluğun əsas prinsipləri cəmiyyətin inkişafının konkret tarixi dövründə məşğulluğun xarakterini açır. Hər hansı ölkənin iqtisadiyyatının transformasiyası kontekstində də belə prinsiplərin işlənilib hazırlanması və nəzərə alınması zərurəti yaranır. Onların bəziləri ölkənin təsis sənədlərindən qaynaqlanır. Buna əsaslanaraq, aşağıdakı məşğulluq prinsiplərini ayırd etmək olar (Орлова Е.Е. 2015: s.294):

- əmək ehtiyatlarının inkişafı, onların mobilliyinin artırılması, milli əmək bazarının qorunması;

- milliyyətindən, cinsindən, yaşından, sosial vəziyyətindən və dinə münasibətindən asılı olmayaraq, könüllü işləmək və azad iş seçmək hüququnun həyata keçirilməsində ölkənin bütün vətəndaşları üçün bərabər imkanların təmin edilməsi;

- vətəndaşların əmək və sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, onların məhsuldar, yaradıcı əmək qabiliyyətlərinin inkişafına köməklik;

- insanın ləyaqətli həyatını və azad inkişafını təmin edən şəraitin yaradılması;

- məşğulluq sahəsində sosial müdafiənin təmin edilməsi, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və iş tapmaqda çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğuna kömək edən xüsusi tədbirlərin keçirilməsi;

- yerli tədbirlərin mərkəzləşdirilmiş məşğulluqla birləşdirilməsi;

- məşğulluq tədbirlərinin iqtisadi və sosial siyasətin digər sahələrində, o cümlədən sosial təminat, inflyasiyanın qarşısının alınması, artımın tənzimlənməsi və gəlirlərin bölüşdürülməsi sahəsində fəaliyyətlə uyğunlaşdırılması;

- işəgötürənləri mövcud iş yerlərini saxlamağa və yeni iş yerləri yaratmağa həvəsləndirmək;

- uzunmüddətli (bir ildən artıq) işsizliyin kütləvi hallarının qarşısının alınması və azaldılması;

- məşğulluğun təmin edilməsi və əhalinin üzərində nəzarət tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində həmkarlar ittifaqlarının dövlət orqanlarının, işçilərin və işəgötürənlərin digər nümayəndəlik orqanlarının fəaliyyətinin bu sahədə əlaqələndirilməsi;

- kiçik xalqların və millətlərin təsərrüfat və mədəni fəaliyyətinin milli xüsusiyyətlərini və tarixən müəyyən edilmiş məşğulluq növlərini nəzərə almaqla onların məşğulluğunun təmin edilməsi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insan üçün onun həyata keçirilməsində fasilələr fizioloji cəhətdən zəruridir. Buna görə də o, şübhəsiz ki, vətəndaşın qanuni fəaliyyət göstərmədiyi hallarda belə, müvafiq hüquqi münasibətdə olan şəxs

statusunu saxlayır. Nəticədə, bəzi hallarda, hətta fəaliyyət göstərmədən də, bu və ya digər vətəndaş hələ də işlə təmin olunur (məsələn, illik ödənişli məzuniyyətdə olan işçi). Əlilliyə, məzuniyyətə, ixtisasartırmaya, tətillə və ya digər səbəblərə görə istehsalın dayandırılması ilə əlaqədar müvəqqəti işdən yayınma məşğulluq vəziyyətini pozmur. Eyni zamanda, qanunvericilikdə prioritet kimi göstərilən məşğulluq sahələrindən hər hansı biri müəyyən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur və yalnız bunun sayəsində sosial əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, əmək münasibətlərinə girən işçi daxili əmək qrafiki qaydalarına əməl edərək əmək funksiyasını yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür; ali təhsil müəssisəsinə daxil olan tələbə müəyyən elmi fənləri öyrənməyi öhdəsinə götürür və fərdi sahibkar kimi qeydiyyatdan keçməklə vətəndaş sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir.

Bu və ya digər şəkildə bütün bu münasibətlər müstəsna olaraq müəyyən ictimai faydalı fəaliyyətə əsaslanır, ona görə də bundan başqa bütün hüquqi və iqtisadi əhəmiyyətini itirir. Çərçivəsində məşğulluğun bu və ya digər formada həyata keçirildiyi bu və ya digər hüquq münasibətlərinin mövcudluğu müstəsna olaraq hüquq münasibətinin yarandığı fəaliyyətlə əvvəlcədən müəyyən edilir. Qanunvericilikdə vətəndaşın hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmadığı halda məşğul şəxs kimi təsnifləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutan müddəanın olması faktı barəsində mülkiyyət hüququ olmayan ictimai və digər təşkilatların ümumi qaydanı təsdiq edən istisnadır. Bu baxımdan, məşğulluq anlayışını xarakterizə edən elementlərin sayından fəaliyyət istisna oluna bilməz. Buna görə də güman etmək olar ki, məşğulluq bir neçə növ ola bilər, məsələn: əməklə bağlı və əməklə bağlı olmayan (Орлова Е.Е. 2013: s.105).

Ümumi olaraq qeyd etmək olar ki, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması və bunun nəticəsində məşğulluğun genişləndirilməsi cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün sosial-iqtisadi inkişafına birbaşa və dolaylı təsir göstərən dövlət məşğulluq siyasətinin köməyi ilə həyata keçirilir.

II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA MƏŞĞULLUQ PROBLEMİ, MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğulluq və işsizliyinin müasir vəziyyətinin təhlil

Ölkənin şəhər və rayonlarının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin siması daha da bərabərləşmişdir. Regionların iqtisadi potensialı yüksəlmiş, infrastruktur yaxşılaşmış, onlara göstərilən qayğının keyfiyyəti və investisiya mühiti yaxşılaşmış, əhalinin rifahı yüksəlmişdir. Ardıcıl həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar və genişmiqyaslı tədbirlər ölkənin iqtisadi və hərbi müdafiə qabiliyyətini daha da gücləndirdi, 44 günlük Vətən müharibəsində parlaq qələbə üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Hazırkı vəziyyətdə İAEƏ-in bərpası, onların uzunmüddətli inkişafını təmin etmək, lazımi infrastrukturu yaratmaq və əhalinin doğma yurd-yuvasına qaytarılması istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilir. Ərazinin zəngin iqtisadi potensialı, təbii sərvətləri və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə bu ərazilərin bərabərhüquqlu inkişafını təmin etmək məqsədilə bütün tədqiqatların vahid proqram əsasında aparılmasının məqsədəuyğunluğu həmin ərazilərin bölgüsünün yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarır (Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021).

Azad edilmiş rayonların ölkə iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası digər iqtisadi rayonların, o cümlədən Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarının daha səmərəli planlaşdırılmasını, iqtisadi idarəetmənin çevikliyinin təmin edilməsini və bu məqsədlə həmin iqtisadi rayonların tərkibinin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir.

Cədvəl 1: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının bölgüsü

№	İqtisadi rayonlar	İqtisadi rayonlara daxil olan inzibati rayonlar
1	Bakı iqtisadi rayonu	Bakı şəhəri
2	Naxçıvan iqtisadi rayonu	Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları
3	Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu	Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları
4	Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	Ağsu, İsmayilli, Qobustan və Şamaxı rayonları
5	Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu	Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları
6	Qarabağ iqtisadi rayonu	Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları
7	Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu	Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları
8	Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu	Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları
9	Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu	Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları
10	Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları
11	Mil–Muğan iqtisadi rayonu	Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları
12	Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonu	Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları
13	Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları
14	Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu	Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları

Mənbə: Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021.

Azərbaycanda iqtisadi zonaların yeni bölgüsü xüsusilə Qarabağın bərpası və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artıracaq. Bu, ölkədə iqtisadi idarəetmənin çevikliyinin təmin edilməsinə və institusional islahatların həyata keçirilməsinə xidmət edəcək. Bu, xüsusilə iqtisadi zonalarda planlaşdırmanın səmərəliliyini artırır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramı

və Qarabağın inkişaf strategiyası iqtisadi rayonların yeni bölgüsünə uyğunlaşdırılacaq. Ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində çevikliyi təmin etmək üçün planlaşdırmanın səmərəliliyini artırır, xüsusən də iqtisadi rayonlarda institusional islahatlar xidmətlərinin yaradılmasını təmin edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramı və Qarabağın inkişaf strategiyası iqtisadi rayonların yeni bölgüsünə uyğunlaşdırıldı (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonlarin-yeni-bolgusu-qarabagin-ve-serqi-zengezurun-inkisafini-suretlendirecek-183>).

Şəkil 1: İşğaldan azad edilmiş ərazilər

Azərbaycanda iqtisadi zonaların yenidən bölünməsi iqtisadi ixtisaslaşmanı, səmərəli investisiya üzrə siyasəti aparmaq və çevikli regional idarəetmə sistemini təmin edəcəkdir. 44 günlük müharibədən sonra yeni yaradılan iqtisadi zonalar azad edilmiş ərazilərin bərpa olunmasına və inkişaf etməsinə təkan verəcək. İqtisadi rayonlar üzrə yeni bölgü, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə vahid inkişaf planının yaradılmasında mühüm addım hesab edilə bilər. Bu cür bölünmə İAEƏ-in ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiya etmək baxımından da əhəmiyyətlidir ki, bu da iqtisadi

rayonların inkişafının planlaşdırılması işinin səmərəliliyinin artırılmasını, iqtisadiyyatın idarə edilməsində səmərəliliyin təmin edilməsini, bu iqtisadi rayonların strukturuna yenidən baxılmağı tələbini artırır

(<https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi imkanları göstərir ki, onların reallaşdırılması və iqtisadi rayonların yeni bölünməsi yolu ilə səmərəli idarə olunması Qarabağ və Azərbaycanın iqtisadiyyatında iqtisadi inkişafa mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın bərpasının əsas məqsədlərindən biri onun Azərbaycan iqtisadiyyatındakı payını işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaqdır. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları üzrə

iqtisadi inkişaf və onun şimal-cənub və şərq-qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri və Zəngəzur dəhlizi ilə əlaqəsi həm də Qarabağ bölgəsini bütün Cənubi Qafqazda iqtisadi mühərrikinə çevirəcək. İqtisadi mühərrik kimi o, Ermənistanın işğalı zamanı olduğu kimi münaqişə zonası deyil, regional əməkdaşlıqda simvola çevrilir (<https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>).

Cədvəl 2: Qarabağ iqtisadi rayonu

İqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlar	Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları
Ərazisi	8,99 min km ²
Əhalisi	904,5 min nəfər
İqtisadiyyatının əsas sahələri	Kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm
Təbii ehtiyatları	Polimetal filiz yataqları, tikinti materialları, mineral sular

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>

Əhalinin köçürülməsi sadə iş deyil, bütün bunlar qəbul edilmiş strateji fəaliyyət planına uyğun olaraq həyata keçirilir. İlk növbədə, təhlükəsizlik tədbirləri, minalardan təmizləmə işləri başa çatdıqdan sonra, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsas infrastruktur, paralel olaraq yaşayış obyektləri, sosial və fiziki infrastruktur formalaşdırılmalıdır. Məktəblər, xəstəxanalar, inzibati dövlət

xidmətləri göstərən ictimai binalar olmalıdır. Hazırda Qarabağ iqtisadi rayonunun işğaldan azad edilmiş ərazilərinin yenidən qurulmasını sürətləndirmək üçün xüsusi tədbirlər planı hazırlanır. Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində yaradılmış “Ağıllı kənd” innovativ tikinti materiallarından istifadə etməklə 200 fərdi ekoloji ev, 4 ikimərtəbəli qeyri-yaşayış binası, 360 şagird yerlik məktəb və 60 yerlik uşaq bağçası inşa edilir.

Təbii ki, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda insanların yaxşı yaşaması üçün böyük layihələr nəzərdə tutulub. Bu layihələri həyata keçirmək üçün milyardlarla dollar lazımdır. Hazırda şəhərdaxili və kəndl arası yolları salmaq, asfalt yolların döşənməsi, rayonların elektrik enerjisi və içməli su ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Ən əsası, insanların rifahı üçün məktəblərin, yeni yaşayış binalarının, idman kompleksləri və xəstəxanaların, mədəniyyət evlərinin tikilməsi üçün layihələr hazırlanıb. Məktəblərin, Yaşayış binaları və xəstəxanaların, idman kompleksləri və mədəniyyət evlərinin tikilməsi həmin ərazilərə köçürüləcək əhəlinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdıracaq.

ƏƏSMN-nin mühüm fəaliyyət istiqamətindən biri də erməni faşizminin işğalından azad edilmiş torpaqlarımıza qayıdan əhəlinin məqsədyönlü, çevik və aktiv məşğulluq proqramlarının hazırlanmasıdır. Bu sahədə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) ilə əməkdaşlıq təklif olunur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımıza qayıdacaq insanların işlə təmin olunması məsələlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlər aparılır. Azərbaycan Respublikasının 2021-2025-ci illər üçün Layiqli Əmək üzrə Ölkə Proqramı layihəsinin hazırlanmasında BƏT ilə birgə iş də nəzərdə tutulub.

2020-ci il üzrə ölkədə 129 min yeni iş yeri açılmışdır, iş yerlərinin 54,9 faizi qeyri-dövlət sektorundadır. Ölkədə yeni yaradılan iş yerlərinin 6,2 %-i yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların, 0,3 %-i fəaliyyətini bərpa etmiş müəssisə və təşkilatların, 74,8 %-i mövcud müəssisə və təşkilatların, 18,7 %-i isə digər fəaliyyət növlərinin hesabına yaradılmışdır. İş yerlərinin sayının artmasının səbəblərindən biri də özəl sektorda inzibati tədbirləri aparmaq yolu ilə əmək müqaviləsinin bağlanması və haqqı ödənilən dövlət vəzifələrinin artırılması olub.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin hesabatında 2020-ci ildə ölkədə 20,1 min iş yerinin bağlanacağı bildirilmişdir. Müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyətin dayandırılmasından iş yerlərinin 20,4 %-i, mövcud müəssisə və təşkilatların ştatlarının ixtisarı hesabına 79,6 %-i bağlanıb (Həsəni Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.37).

Cədvəl 3: İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin sayı, min nəfər

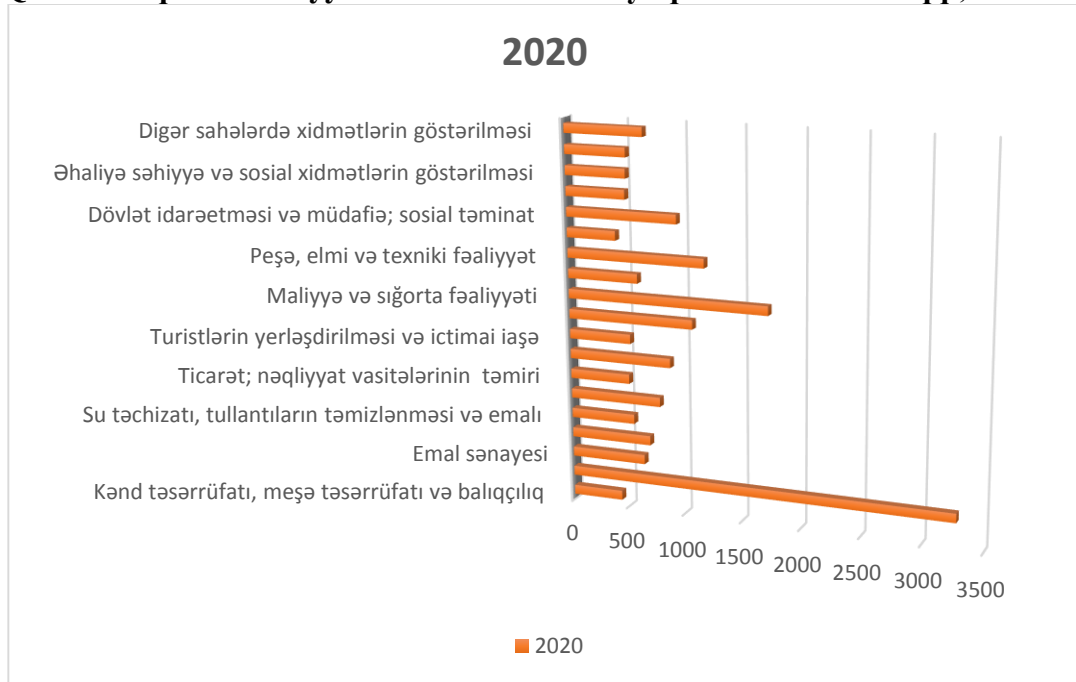
İqtisadi fəaliyyət növləri	2015	2017	2018	2019	2020
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	4671,6	4822,1	4879,3	4938,5	4876,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1698,4	1752,9	1769,3	1777,7	1771,9
Mədəncixarma sənayesi	39,1	37,9	40,3	40,4	40,1
Emal sənayesi	229,8	249,1	254,8	262,6	258,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	27,1	27,5	27,5	30,5	28,3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	25,4	30,8	41,1	30,2	29,9
Tikinti	336,4	347,9	354,5	366,2	357,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	693,7	705,9	706,1	712,0	690,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	197,1	201,0	203,2	205,8	202,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	61,5	73,5	78,2	80,5	64,9
İnformasiya və rabitə	60,3	61,7	62,8	63,2	61,4
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	33,0	26,9	27,4	28,0	28,9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	89,7	88,8	90,8	93,3	90,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	59,6	73,5	74,3	74,5	72,9
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	55,2	58,0	59,5	70,0	89,8
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	287,3	284,2	281,5	282,1	276,9
Təhsil	373,5	377,8	380,2	382,9	380,1
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	180,8	189,0	190,0	191,3	190,2
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	69,6	80,6	81,5	82,0	77,7
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	154,1	155,1	156,3	165,3	164,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

İqtisadi fəallığın zəifləməsi və iş yerlərinin itirilməsi ilə əlaqədar əhalinin gəlirləri üzrə dinamika azalmalar müşahidə edilir. 2020-ci il üzrə ölkədə əhali üzrə nominal gəlirlər əvvəlki illə müqayisədə 1,8 % azalaraq 55 726,1 mln. dollar olmuşdur, 2021-ci ildə yanvar ayı üzrə müvafiq göstərici 4 011,2 mln. manat

olmuşdur. Könüllü və icbari ödənişlərdən sonra əhali üzrə sərəncamda qalmış gəlirlərin 2019-cu ildə 51169,6 mln. manat, 2020-ci ildə 50689,6 mln. manat, 2021-ci ilin yanvar ayı üzrə 3577,7 mln. manat olmuşdur. Keynsçi postulatına görə, ev təsərrüfatlarının gəlirlərdə artım olması istehlak xərclərində artıma gətirib çıxarır. Statistika görə, xərclərin strukturunda ödənilmiş cari transfertlər və ödənilmiş əmlak gəlirləri ilə müqayisədə son istehlak xərcləri üstünlük təşkil edir. Bununla belə, bütün gəlirlər istehlaka sərf olunmur, bir hissəsi isə qənaətlə sərf olunur. Bu, xərclərin multiplikator təsirini azaldır (Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.38).

Qrafik 1: İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Statistika görə, 2020-ci il üzrə yanvar-noyabr ayları üzrə muddla işləyən şəxslərin orta aylıq nominal əməkhaqqısı 703,5 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2019-cu ildə müqayisə etdikdə 12,9 % çox olmuşdur. Həmçinin fevralın əvvəlində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə müsbət təsir edən amillərdən biri də indeksləşdirilən pensiyaların orta aylıq əməkhaqqına nisbətə 11,4 % artması olub. Lakin bu kateqoriya üzrə orta göstəricilərin tam etibarlı olmadığını nəzərə alsaq, fevralın ikinci yarısında açıqlanan median gəlirin 343 manat olduğunu qeyd etmək

lazımdır. Başqa sözlə, ölkə iqtisadiyyatında çalışan 1 milyon 691,8 min nəfərin yarısının əmək haqqı 343 manat və ya ondan azdır. Son üç il ərzində dövlət sektorunun 85%-nin və özəl sektorun 36 %-nin ümumi əmək haqqı 66 % artıb ki, bu da ölkədəki 1,7 milyon podratçının yarısının 343 manatdan az, yarısının isə daha çox qazanc əldə etməsi deməkdir. Median gəlirin alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsinə gəlincə, 2018-ci ildə 227 manat orta əməkhaqqının hər 100 manatının 88,5 manatı minimum ehtiyaclara xərclənirdisə, bu gün bu hədd 60,35 manat təşkil edir (Həsənli Y.H., Musayeva C.Q. 2021: s.39).

Cədvəl 4: 2020-ci ildə muzzdlu işçilərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, %-lə

İqtisadi fəaliyyət növləri	Cəmi	o cümlədən	
		dövlət	qeyri-dövlət
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	1646,6	916,7	729,9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və baliqçılıq	54,2	26,9	27,3
Mədəncixarma sənayesi	34,9	13,6	21,3
Emal sənayesi	121,9	20,3	101,6
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	30,4	29,7	0,7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	30,2	27,5	2,7
Tikinti	119,6	31,7	87,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	294,5	2,5	292,0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	75,6	47,5	28,1
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə	27,4	0,9	26,5
İnformasiya və rabitə	28,3	15,8	12,5
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	28,0	5,3	22,7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	17,1	8,1	9,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	56,5	33,2	23,3
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	68,7	51,3	17,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	113,3	107,3	6,0
Təhsil	336,3	324,6	11,7
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	135,1	117,6	17,5
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	55,1	50,9	4,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	19,5	2,0	17,5

Mənbə: Əmək bazarı. Statistiki məcmuə, Bakı, 2021: s.27.

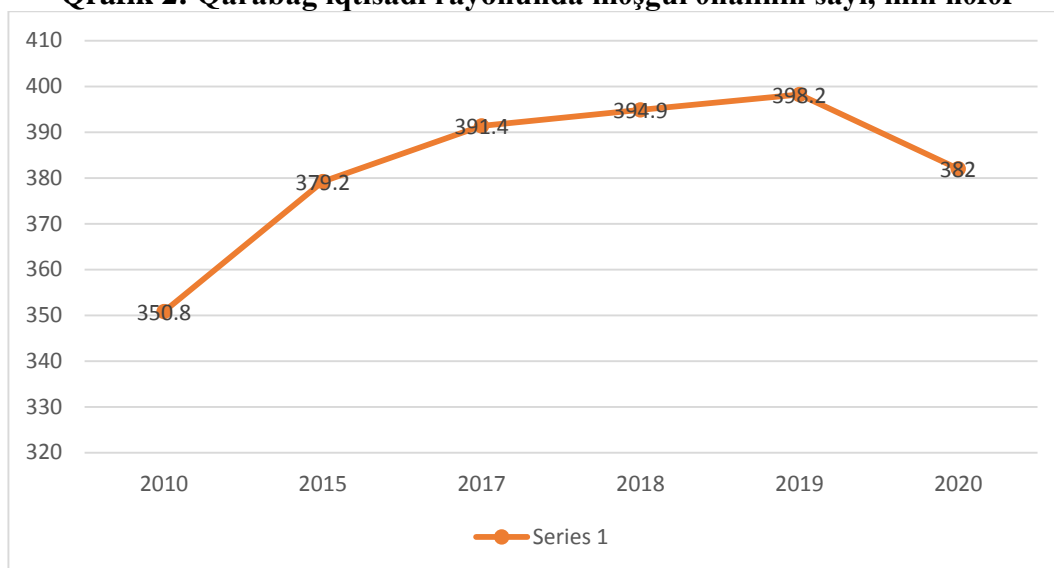
Azərbaycan dövlətinin müasir dövrdə sosial-iqtisadi siyasətin əsasını insan kapitalında inkişaf yolu ilə davamlı iqtisadi tərəqqi əldə olunması təşkil edir. Son illərdə bu sahələrdə kompleks tədbirlər aparılmışdır və böyük uğurlar əldə olunub. Əmək ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ölkənin iqtisadi inkişafın təmin olunması, sahibkarlıq və məşğulluq imkanlarını genişləndirməyə, layiqli əməyin dəstəklənməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və əmək rəqabətliliyinin artırılması əsas hədəflər kimi əsas sektorlar üzrə strateji yol xəritələri müəyyən edilib.

2018-ci ildə “2019-2030-cu illər Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı imzalanmışdır (2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2018).

Regionun bərpa planı regional xarakter daşısa da, onun icrası ölkənin milli iqtisadi inkişaf konsepsiyasına, o cümlədən bu yaxınlarda qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarına, Strateji Yol Xəritələrinə, Dövlət Büdcəsinə İcmal və Proqnozlara, müvafiq investisiya və kredit, fiskal, gömrük və məşğulluq siyasətlərinə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. Məhz bu reallığın nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” adlı yeni inkişaf konsepsiyası qəbul edilmişdir. Yeni inkişaf konsepsiyasının kifayət qədər iddialı məqsədi “Güclü dövlət və yüksək rifah cəmiyyəti” devizidir. Həmin konsepsiyada qeyd edildiyi kimi, növbəti illər üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının 5 milli prioriteti aşağıdakı kimi həyata keçirilməlidir (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il):

1. Dayanıqlı artımda olan rəqabətqabiliyyətə malik iqtisadiyyat;
2. İnküziv, dinamik və sosial ədalətli olan cəmiyyət;
3. Rəqabətqabiliyyətli insan üzrə kapital və müasir innovasiyaların məkanı;
4. İAEƏ-ə böyük qayıdışın təmin olunması;
5. “Yaşıl ölkə” və təmiz ətraf mühit.

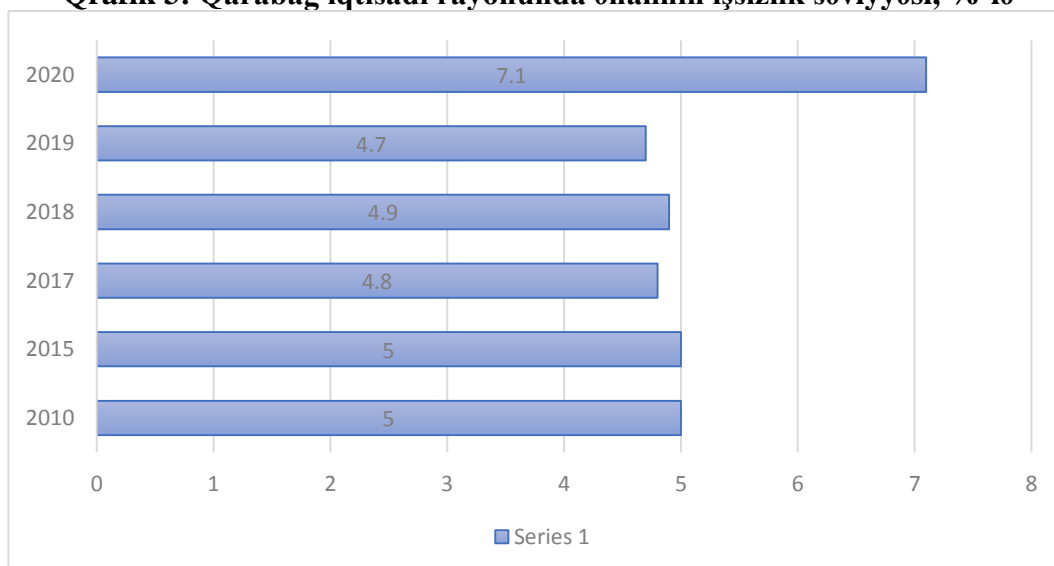
Qrafik 2: Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı, min nəfər

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafik 2-ni təhlil etsək görürük ki, 2010-cu ildən 2019-cu ilə qədər Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayında artım olmuşdur. 2020-ci ildə isə iqtisadi rayonda məşğul əhalinin sayı azalmışdır. Buna səbəb bütün dünyada yayılan COVID-19 pandemiyası və 2-ci Qarabağ müharibəsinin olmasıdır.

Qrafik 3: Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin işsizlik səviyyəsi, %-lə

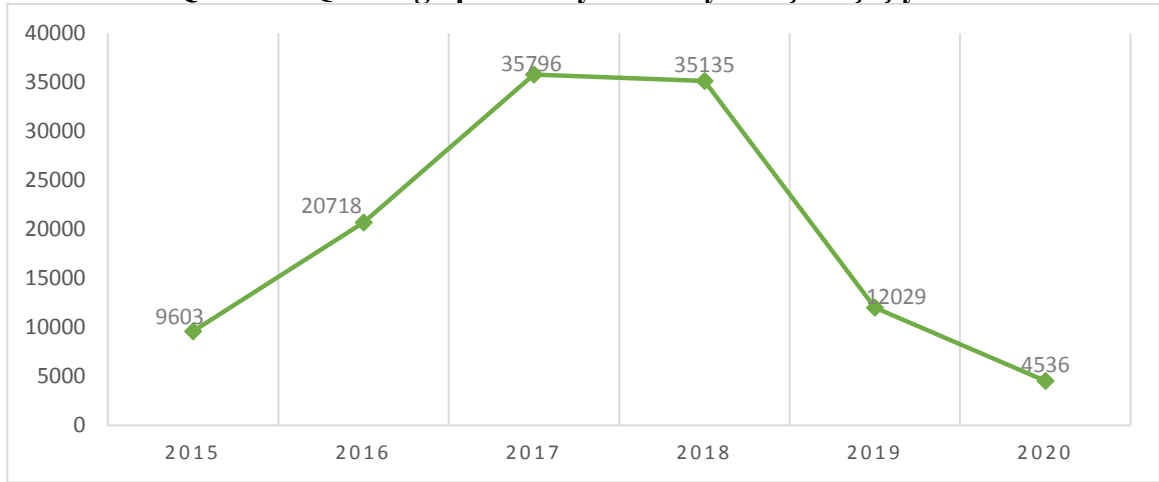

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Qrafikin təhlilindən görünür ki, 2020-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonunda işsizlik səviyyəsi 7,1 % olmuşdur, 2010-cu il ilə müqayisə etsək 5 %, 2019-cu il ilə

müqayisədə isə 4,7 % faiz təşkil etmişdir. 2019-cu il ilə müqayisə etsək işsizlik səviyyəsi 2,4 % artmışdır.

Qrafik 4: Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerləri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Hesabat dövrünə baxsaq 2020-ci ildə açılmış iş yerləri üzrə say 4536, 2019-cu ildə 12029, 2018-ci ildə 35135 olmuşdur. 2020-ci il üzrə yeni açılan iş yerlərinin sayı 2019-cu illə müqayisə etsək görürük ki, 7,7 dəfə azalmışdır.

2.2. Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial və əmək sahəsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda iqtisadi zonaların yeni bölgüsü xüsusilə Qarabağda inkişaf və bərpa üçün aparılan tədbirlərin səmərəliliyi artacaqdır. Bu, ölkədə iqtisadi idarəetmənin və institusional islahatların çevikliyinin təmin edilməsinə xidmət edəcək. Bu, xüsusilə iqtisadi zonalarda planlaşdırmanın səmərəliliyini artırır. Regionlar üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proqramı və Qarabağın inkişaf strategiyası iqtisadi rayonların yeni bölgüsünə uyğunlaşdırılacaqdır (https://musavat.com/news/serqi-zengezur-ve-qarabag-iqtisadi-rayonlari-yaradildi-prezidentden-muhum-ferman_812750.html).

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru Vüsal Kasımlının bu yaxınlarda dediyi kimi, “Əslində, prezident İlham Əliyev münafiqədən sonrakı inkişafın konseptual çərçivəsini müəyyən edib”.

Gördüyümüz kimi, münaqişədən sonrakı bərpa dövrünün prioritetləri aşağıdakılar olacaq (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2021: s.17):

- qısa müddət ərzində Qarabağda ölkənin iqtisadi həyatına reintegrasiyanın olması;

- ərazinin vəziyyətində monitoring və işğal prosesində ölkəyə və əhaliyə dəymiş ziyanı qiymətləndirmək;

- ərazinin iqtisadi və təbii resursları üzrə monitoring və qiymətləndirilmənin edilməsi;

- bərpa və quruculuq işləri üzrə prioritetliyin və ardıcılığa uyğun planların aparılması;

- bərpa və quruculuq işləri üzrə səmərəli maliyələşmənin mexanizmini yaratmaq, burada innovativ investisiyanın siyasətinin prioritetliyi üzrə üstünlüyün verilməsi;

- kənd, şəhər və qəsəbələrin yeni baş planlarını hazırlamaq və ardıcılıq ilə bərpa və quruculuq işlərinin başlanılması;

- ərazi üzrə iqtisadi infrastrukturunu, həmçinin meliorasiya-irriqasiya, yol, qaz, elektrik, kanalizasiya, su, və başqa sistemləri yaratmaq, bərpa və inkişafın aparılması;

- ərazi üzrə sosial infrastrukturda inkişafın təmin olunması;

- dövləti idarəetmə orqanları üzrə fəaliyyətdə tam təmin olunma;

- məcburi köçkünləri mərhələlər ilə, sosial və iqtisadi məsələləri nəzərə almaqla öz yerlərinə qaytarılması, insan kapitalı üzrə inkişaf tədbirlərini aparmaq;

- məşğulluğu, həmçinin özünüməşğulluğu təmin etmək tədbirlərinin, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq, kiçik biznes, ailə təsərrüfatını inkişaf etdirmək;

- nəticə olaraq, regionun bol təbii resursuna, həmçinin, yerüstü və yeraltı təbii resurslara əsaslanmış yeni texnologiyaların əsasında hasilatın və dağ-mədən sənayesi zərə, metallurgiya, emal və maşınqayırma sənayesi, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, tikinti materialları sənayesi, energetika, kənd təsərrüfatı, turizm, xalq yaradıcılığı və sənətkarlığa aid sahələrin inkişaf etdirilməsi və başqa tədbirlərin burada prioritet təşkil edəcəkdir.

Artıq dövlət icra hakimiyyətləri bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün əməli işlərə başlayıblar. Bərpa işlərinin vahid mərkəzdən əlaqələndirilməsi və özbaşınalığın qarşısının alınması məqsədilə Prezidentin müvafiq qərar və sərəncamları ilə yeni dövlət korporativ idarəetmə orqanları yaradılmış, müvafiq səlahiyyətlər verilmiş və fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə “Qarabağı Canlandırma Fondu” dövlət hüquqi şəxs yaradılmış və yanvar Qərarı ilə “Qarabağı Canlandırma Fondu”nun Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir (Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun Nizamnaməsi təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı).

Bu sənədlərdə qeyd olunduğu kimi, “Qarabağı Canlandırma Fondu” (bundan sonra Fond) ictimai hüququ bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının iştirakını və inkişafını təmin edən və bu sahədə zəruri təbliğat-təşviqat işini həyata keçirən ictimai hüquq institutudur (Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı).

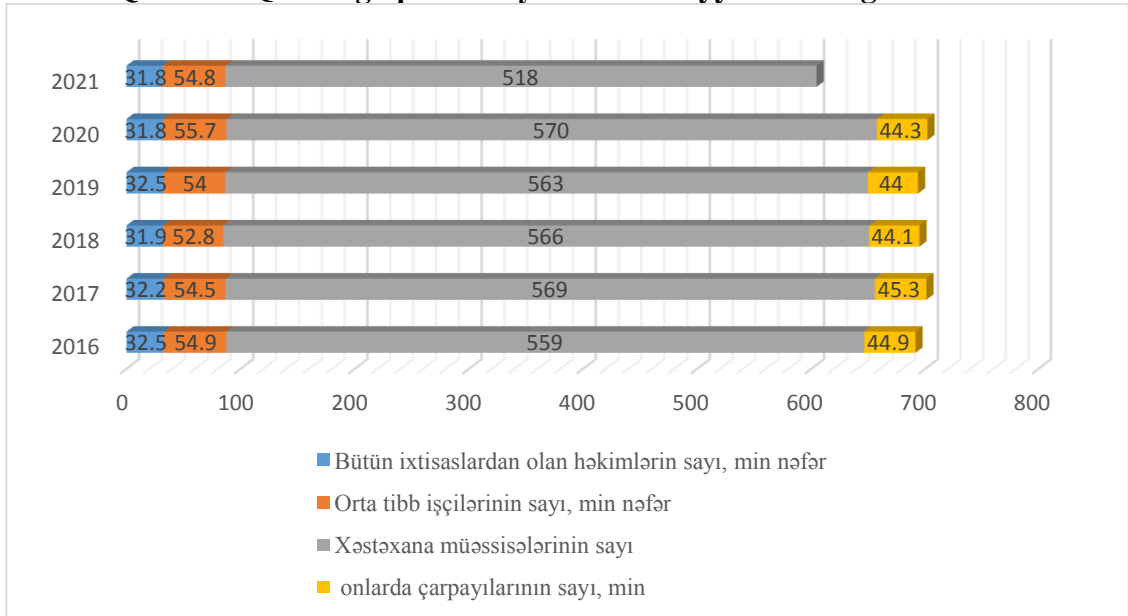
Qəbul edilmiş Milli Prioritetlərdə müasir dövrün çağırışlarına və dünya iqtisadiyyatına rəqabətədavamlı inteqrasiyanın tələblərinə uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın kompleks inkişafı ilə yanaşı, “Azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdış” məsələsi də son dərəcə vacib bir məsələ kimi öz əksini tapmışdır. Bu prioritetləri uğurla həyata keçirməkdən ötrü aşağıdakı iki məqsədə nail olmaq lazımdır:

- dayanıqlı məskunlaşmanın təminatı;
- məşğulluğa reinteqrasiyanı reallaşdırmaq.

Göründüyü kimi, vətəndaşların əbədi məskunlaşması üçün hərtərəfli, təhlükəsiz və rahat yaşayış mühitinin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli yaşayış yerləri yaradılmalı, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzini, müasir xidmətlərdən istifadə imkanları təmin edilməlidir. Rayonun iqtisadi potensialdan səmərəli istifadənin əhalinin işğal edilməmişdən öncəki məskunlaşma vəziyyətinin təmin edilməsinə yönəlib. Qarabağ iqtisadi rayonunda sosial sfera göstəricilərini aşağıdakı kimi təhlil etmək

olar. Qarabağ iqtisadi rayonunda 2015-2021-ci illər arasında səhiyyə göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

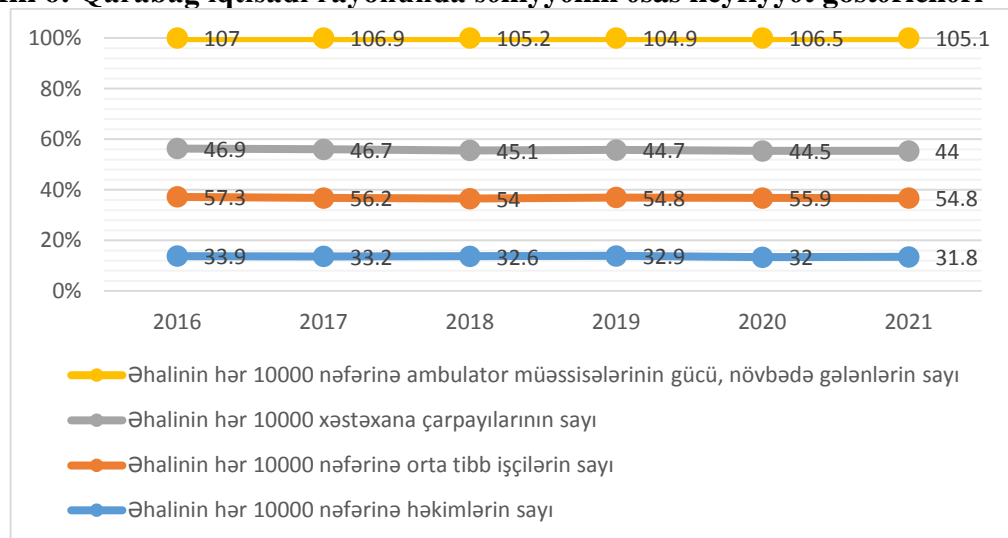
Qrafik 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda səhiyyənin əsas göstəriciləri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

Qrafikin təhlilinə diqqət etsək görərik ki, sahələr üzrə sayda ciddi dəyişiklik olmamışdır. 2021-ci ildə xəstəxana müəssisələrinin sayı 518 olmuşdur, 2016-cı ildə bu göstərici 559 təşkil etmişdir.

Qrafik 6: Qarabağ iqtisadi rayonunda səhiyyənin əsas keyfiyyət göstəriciləri

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>

2021-ci ilin statistikasına əsasən əhalinin hər 10000 nəfərinə həkimlərin sayı 31,8, 2016-cı ildə isə 33,9 olmuşdur. 2021-ci ildə əhalinin hər 10000 nəfərinə xəstəxana çarpayılarının sayı 54,8, 2016-cı ildə bu göstərici 57,3 olmuşdur.

Qarabağ ərazisində təhsilin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ilk dünyəvi qəza məktəbi 1830-cu ildə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşada açılmışdır. 190 illik tarixi olan Şuşa Təcili Tibbi Yardım Məktəbi böyük tarixə malikdir, bu illər ərzində elm və təhsilə böyük töhfələr verib, çoxlu alim və elmlər doktorları, ictimai xadimlər yetişdirib. 7-yə qədər məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəbi, mədəniyyət, maarif və kənd təsərrüfatı texnikumu, orta musiqi məktəbi var idi. Hazırda 22 ümumi təhsil və 2 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Laçının işğalına qədər 100 orta məktəb, 5 uşaq bağçası, 5 musiqi məktəbi, 1 internat məktəbi və 1 peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Laçın Rayon Təhsil Şöbəsi Ağcabədin rayonunun Taxta-körpü kəndində fəaliyyət göstərir. Hazırda ölkənin 15 əyalət və rayonunda 5 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi, 11 ümumtəhsil məktəbi, 82 ümumtəhsil məktəbi və 29 ümumtəhsil məktəbi öz fəaliyyətini davam etdirir. İşğaldan əvvəl 89 ümumtəhsil məktəbi, o cümlədən 34 uşaq bağçası və körpələr evi, 16 ibtidai məktəb, 36 səkkizillik və 37 orta məktəb var idi. 30 min 86 nəfər ümumtəhsil məktəblərində təhsil alıb. Eyni zamanda 4 gənclər, 1 qiyabi orta, 2 kənd gənclər məktəbində 1201 nəfər təhsil alıb. Rayonda 4 orta məktəb özəl təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, burada kənd təsərrüfatı texnikumlarında, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirmə texnikumlarında, musiqi və tibb məktəblərində 1269 şagird təhsil alırdı.

İşğaldan əvvəl Kəlbəcər rayonunda 2 uşaq bağçasında 70 uşaq, 8 min ibtidai məktəbdə, 43 səkkizillik və 26 orta məktəbdə 12 min şagird təhsil alırdı. Burada fəaliyyət göstərən yeddiillik musiqi məktəbində 125 şagird təhsil alırdı. İşğaldan əvvəl Hubadliv rayonunda 21 orta məktəb, 15 səkkizillik və 15 ibtidai məktəb var idi. Bu təhsil müəssisələrində 1280 müəllim çalışırdı. Onlardan 925 nəfəri ali təhsillidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 43 nəfər çalışıb. Ümumtəhsil məktəblərində 5852, uşaq bağçalarında isə 272 şagird təhsil alırdı.

İşğaldan əvvəl Zəngilan rayonunda 9 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 19 ibtidai məktəb, 15 orta məktəb, bir peşə məktəbi və bir musiqi məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Vaxtilə Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında mövcud olan 86 və 73 məktəbdən hazırda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müvafiq olaraq 80 və 41 təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bu məktəblərdə Dağlıq Qarabağdan olan 22 000-dən çox şagird və 3 000-dən çox müəllim çalışır.

Ermənilərin separatçı fəaliyyəti nəticəsində Dağlıq Qarabağda və işğal olunmuş ərazilərdə 6 peşə məktəbinin fəaliyyəti tamamilə dayandırılıb, 5 peşə məktəbi isə müvəqqəti olaraq başqa rayonlara köçürülüb. Kəlbəcər peşə liseyi, Laçın peşə liseyi, Cəbrayıl peşə liseyi və Füzuli Dövlət Peşə Tədris Mərkəzi müvəqqəti olaraq başqa rayonlara köçürülən peşə liseyləri sırasındadır. Qubadlı peşə liseyi, Zəngilan peşə liseyi, Ağdam 1, 3 və 5 nömrəli peşə məktəblərinin fəaliyyəti dayandırılıb (<https://afn.az/vacib/101997-qarabada-thsilin-inkiaf-strategiyas-.html>).

Cədvəl 5: Qarabağ iqtisadi rayonunda məktəbəqədər təhsilin əsas göstəriciləri, 2021-ci ilin əvvəlinə

Qarabağ iqtisadi rayonu	Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	Onlarda uşaqların	Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində 100 yerə düşən uşaqların sayı
Cəmi	2	103	94
O cümlədən: Bərdə rayonu	2	103	94

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/education/>

Qarabağda tək-cə ali deyil, həm də peşəkar təhsilin inkişafı vacibdir. Texnikum və kolleclərdə kənd təsərrüfatı, inşaat və iqtisadi ixtisaslara tələbat olacaq. Bu da faktıdır ki, Qarabağdan çoxlu professorlar, elmlər doktorları var və onlar rayonlara köçsələr, orada dərs deyəcək, elmi işlə məşğul olacaqlar.

Ümumiyyətlə, ziyalılar bu fikirdədirlər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası zamanı təhsil sahəsində çox iş görülməlidir. Məsələn, məktəblər, liseylər, gimnaziyalar tikmək lazım gələcək. Bu gün paytaxtın bir neçə ali məktəbi tək-cə rayonda deyil, həm də ictimai nəqliyyatda şəhərin mərkəzində, bir-birinin yanında yerləşir. Tələbələrin orada təhsil alması və yaşaya bilməsi üçün Qarabağ da daxil

olmaqla bölgələrdə kampus universitetlərinin tikilməsi lazımdır. Bundan əlavə, yeni təkliflərdən biri də gələcəkdə turizm, tibb və digər sahələrdə kadrlara ehtiyacın olacağıdır. Şuşa musiqiçiləri ilə məşhurdur, ona görə də Bakı Konservatoriyasının filialı olan bu şəhərdə musiqi məktəbi açmaq olar.

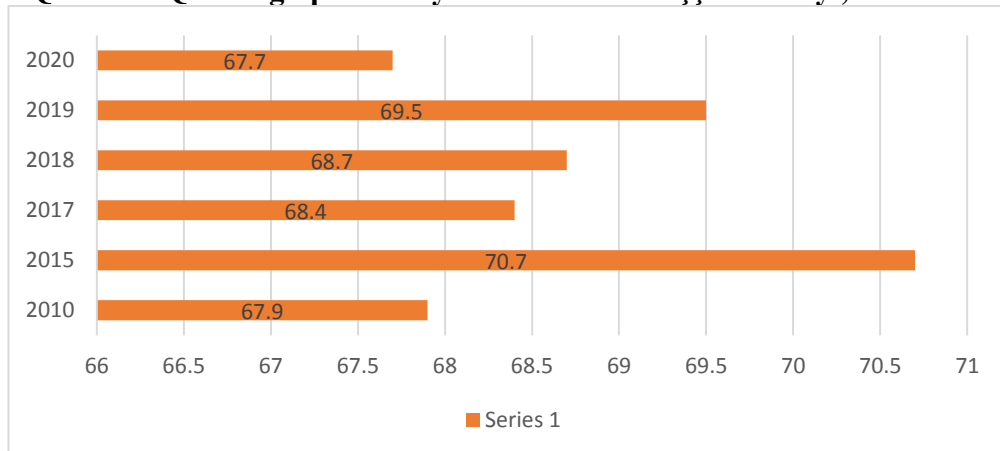
Cədvəl 6: Qarabağ iqtisadi rayonunda sosial-iqtisadi göstəricilər

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Pensiyaçıların sayı, nəfər	81392	81597	81058	79221	77142	72495
İşləyənlər	6844	6958	7120	8205	9669	10328
İşləməyənlər	74548	74639	73938	71016	67473	62167
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manat	151,5	163,6	174,0	183,7	215,1	257,2
Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	28618	29949	30374	33103	29736	30216
Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	49,4	55,0	55,5	62,2	117,6	117,2
Dövlətin hesabına mənzil alan və yaşayış şəraitini yaxşılaşdıran ailələrin sayı	15	418	1593	-	72	725

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Qarabağ iqtisadi rayonunda 2020-ci ildə pensiyaçıların sayı 72495 nəfər olmuşdur, 2015-ci ildə 81392, 2019-cu ildə 77142 nəfər təşkil etmişdir. İqtisadi rayonda 2020-ci ildə işləyənlərin sayı 10328, işləməyənlərin sayı 62167 nəfər olmuşdur. 2019-cu ildə işləyənlərin sayı 9669, 2020-ci ildə isə 67473 nəfər olmuşdur.

Qrafik 7: Qarabağ iqtisadi rayonunda maddəli işçilərin sayı, min nəfər

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

İqtisadi rayonda 2020-ci ildə muzzdlu işçilərin sayı 67,7 min nəfər olmuşdur ki, bu da 2019-cu ilə nisbətən 1,8 min nəfər azdır.

Cədvəl 7: Qarabağ iqtisadi rayonunda muzzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla

	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	187,1	242,0	242,2	279,5	344,9	409,9
o cümlədən						
Xankəndi şəhəri	-	-	-	-	-	-
Ağcabədi rayonu	192,0	246,4	241,6	261,2	341,8	398,9
Ağdam rayonu	181,1	227,4	235,0	278,3	333,6	396,5
Bərdə rayonu	176,8	244,8	242,3	268,0	342,7	394,9
Füzuli rayonu	202,5	248,5	235,4	287,2	359,0	440,7
Xocalı rayonu	216,0	268,4	269,9	331,8	404,9	511,2
Xocavənd rayonu	214,4	256,0	262,2	290,4	380,9	506,1
Şuşa rayonu	222,0	277,9	296,0	486,4	353,2	410,2
Tərtər rayonu	173,9	230,5	243,0	269,5	338,4	414,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Həmçinin müqayisə dövründə iqtisadi rayonda muzzdla işləyənlər üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı 2020-ci ildə 409,9 manat olmuşdur ki, 2010-ci ilin müvafiq göstəricisindən 2,1 dəfə çoxdur. Lakin iqtisadi rayonda orta aylıq nominal əməkhaqqı ölkə üzrə orta göstəricilərdən 1.7 dəfə aşağı qalır.

2.3. Müharibənin nəticələrinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin gələcək inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi

Son zamanlar regional və qlobal dövlətlər arasında artan gərginlik, beynəlxalq münasibətlər sistemində davam edən gərginlik, o cümlədən dövlətlərin suverenliyi və onların daxili işlərinə müdaxilə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və beynəlxalq münaqişələrə ikitərəfli yanaşmalar, birtərəfli iqtisadi sanksiyalar, dözümsüzlük və humanitar böhran vəziyyətləri daha da artmışdır. Dünyada və regionda baş verən müxtəlif neqativ proseslərə baxmayaraq, Azərbaycan özünün hərtərəfli və dinamik inkişafı, milli maraqlara əsaslanan müstəqil və çoxşaxəli xarici siyasəti ilə Cənubi Qafqaz regionunun ən inkişaf etmiş ölkəsi olaraq qalmasını təmin edilmişdir.

I Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın Qarabağı ədalətsiz işğalı davam etdi, hətta işğal altındakı quru sərhədini genişləndirmək üçün zaman-zaman təqiblərini davam etdirmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın bu kontekstdə yeni hücumuna Azərbaycan ordusu cavab verdi və 27 il ərzində işğal altında olan ərazilərin (ölkənin 20%-i) geri alınması üçün əks-hücum başladı. 44 gün davam edən müharibədə Azərbaycan ordusu heç bir dinc əhalini hədəf almadan nəzarətli və üstün şəkildə işğal etdiyi torpaqların əhəmiyyətli bir hissəsini geri alıb. Noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyannamə ilə Dağlıq Qarabağ Ermənistanın işğalından azad edildi. Bəyannamədə bildirilir ki, Qarabağın qalan hissəsi Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altında ən qısa zamanda erməni əsgərlərindən təmizlənəcək və bütün region qeyd-şərtsiz Azərbaycan dövlətinin konstitusiyaya quruluşuna daxil olacaq. Azərbaycan müharibədən qalib ayrıldığı üçün sülh şəraitini müəyyən edən tərəf oldu.

Türkiyə Cümhuriyyəti 44 günlük müharibədə bütün siyasi, diplomatik və hərbi imkanları ilə Azərbaycanı ən yüksək səviyyədə dəstəkləmiş, beynəlxalq hüququn tələblərini yerinə yetirməkdə Azərbaycanı heç vaxt tək qoymamışdır. Türkiyənin Azərbaycana qeyd-şərtsiz dəstək verməsi və bu dəstəyi açıq şəkildə ifadə etməsi müharibə zamanı Azərbaycanın qələbə qazanmasını istəməyən qüvvələrin Ermənistan tərəfindən müharibəyə qatılmasının və açıq cəbhəyə keçməsinin qarşısını aldı. Müharibə noyabrın 10-da Ermənistanın ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya imzaladıqları üçtərəfli bəyannamə ilə müharibəyə son qoydular. Bəyannamə üç ölkə arasında imzalanırsa da, sözügedən bəyannamənin hazırlanmasında Türkiyənin də tərəf kimi Azərbaycanın yanında olduğu düşünülür. Bəyannamə müharibənin hüquqi və siyasi nəticələri və müharibədən sonrakı regionun gələcəyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (Hasanoğlu M., Memmedov A., Maharramov B. 2020: s.523).

Bundan əvvəlki sülh danışıqlarında Azərbaycan Ermənistanın işğala son qoyması müqabilində Dağlıq Qarabağa ən yüksək siyasi muxtariyyət verə biləcəyini bəyan etmişdi. Lakin bununla razılaşmayan Ermənistanın müharibədə ağır məğlubiyyətə uğraması Azərbaycanın sülh şərtlərini müəyyən etməsinə səbəb

oldu. Qarabağla bağlı ən böyük qazanclardan biri, şübhəsiz ki, muxtariyyət statusunun olmamasıdır. Beləliklə, Azərbaycanın bir parçası olan Qarabağ üzərində suverenliyi məhdudlaşmayacaq və qat-qat effektiv olacaq. Bu vəziyyət təkcə Qarabağda Azərbaycan üçün deyil, bütün region üçün çox vacibdir. Bəyannamənin beşinci maddəsində nəzərdə tutulur ki, Qarabağda yerləşdiriləcək sülh qüvvələrinin missiyasına nəzarət etmək üçün komanda-nəzarət mərkəzi yaradılacaq. Bəyannamənin imzalandığı gündən Rusiya ilə Türkiyə arasında adıçəkilən komanda-nəzarət mərkəzinin yaradılması və bu çərçivədə hərbi-diplomatik məsul şəxslərin təyin edilməsi ilə bağlı danışıqlar aparılıb. Bu müəhəblər zamanı mərkəzin yeri, mərkəzdə olacaq türk və rus hərbiçilərinin sayı, səlahiyyət bölgəsi kimi məsələlər müəyyənləşdirilməyə çalışılıb. Komanda-idarə mərkəzi və mərkəzin fəaliyyəti ilə bağlı danışıqlar zamanı Türkiyə və Azərbaycan daimi məsləhətləşmələr apararaq, ümumi maraqlarına uyğun ən optimal qərarların qəbul edilməsinə səy göstəriblər.

Türkiyənin hərbi rəsmilərinin mərkəzdə olması Türkiyə ordusunun sülh prosesi çərçivəsində Cənubi Qafqazda olması deməkdir. Bu, Türkiyənin gələcəkdə bölgədə hərbi cəhətdən daha güclü olması üçün ilk addım kimi qiymətləndirilir. Türkiyənin bu addımı Ermənistanı narahat edir və Rusiyayı Türkiyənin artan gücünü qəbul etməyə məcbur edir. Ən əsası isə bu, regionda maraqlı olan İran, ABŞ və Avropa Birliyi kimi oyunçuları itirilmiş fəaliyyətlərinə görə narahat edir.

Azərbaycan Respublikası bu gün region üzrə yeganə ölkələrdəndir ki, milli maraqlara söykənən xarici siyasət kursu ilə regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində sistemli və sabit addımlar atılır. Hal-hazırda Azərbaycanda enerji layihələri və regional inteqrasiya xidməti üzrə əməkdaşlığın formatları Cənubi Qafqazda sabitliyi təmin etməkdə əsas rola malikdir. Eyni zamanda, Azərbaycan global sülh prosesində fəal iştirak edir, səmərəli tövsiyə və təşəbbüslərlə çıxış edir, əməli fəaliyyəti ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə dəyərli töhfələr verir

(https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_diplomatik_ugurlari_Ikinci_Qarabag_muharibesinde_tari_xi_Qelebesini_sertlendiren_muhum_amiller-1966110).

Sülh müqaviləsi Azərbaycanın hərbi uğuru kimi tarixə düşmədi. Bu böyük qələbəyə həm də Azərbaycan diplomatiyasının uzunmüddətli və şüurlu səyləri kömək etdi. 30 ildən artıqdır ki, aparılan işlər sayəsində Azərbaycan öz tezisini bütün dünyaya çatdıra, bir çox dövlətlərin dəstəyini qazanıb və beynəlxalq təşkilatlarda Ermənistanın işğalçı dövlət kimi tanınmasına nail olub. Bu diplomatik təşəbbüslər nəticəsində Azərbaycanda tədricən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli üçün hüquqi və siyasi baza formalaşmış. Digər tərəfdən, Ermənistan təkcə hərbi deyil, həm də siyasi, diplomatik və dünya ictimai rəyinə təsir baxımından müharibəni uduzdu. Azərbaycan işğal etdiyi torpaqların azad edilməsi üçün hər cür diplomatik, hüquqi və siyasi əsaslar yaratmasına, öz suverenliyi altında olmasına baxmayaraq, döyüş meydanında Ermənistan ordusu üzərində mütləq üstünlüyə nail olmasına baxmayaraq, Rusiyanın işğalçı dövlətinə qarşı hərbi təcavüzünə müsbət cavab verdi. atəşin dayandırılması və problemin növbəti hissəsinin diplomatiya yolu ilə həll edilməsi tələbi. Bu vəziyyət Azərbaycanın sülhsevər dövlət imicini daha da gücləndirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni dövrə başlayır. Cənubi Qafqazda geostrateji əməkdaşlığın yeni mərhələsində hər iki tərəfin qazanacağı faydalar var. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

1. Ermənistanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin azad edilməsi bu rayonların ölkənin iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesinə start verəcək və bu proses yeni investisiya imkanları yaradacaq. Bu investisiya mühitindən ən çox türk iş adamlarının faydalanacağı gözlənilir;

2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulması Azərbaycan Prezidenti Əliyevin dediyi kimi, yeni əməkdaşlıq üçün əsas olacaq. Bu, yeni layihələr, qlobal miqyasda inkişaf imkanları deməkdir. Türkiyənin Azərbaycanın strateji tərəfdaşı kimi bu layihələrdə həlledici mövqedə olacağı şübhəsizdir;

3. Ermənistan ekspansionist mövqeyindən əl çəkərsə, regionda yeni əməkdaşlıq imkanlarından yararlanmaq, yeni layihələrdə iştirak etmək olar. Bu, Cənubi Qafqazda daha mühüm strateji perspektivlərin formalaşmasına gətirib

çıxaracaq. Bu baş verərsə, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan üçün faydalı investisiya layihələrini həyata keçirmək mümkün olacaq;

4. İkinci Qarabağ müharibəsi indi bir daha göstərdi ki, Türkiyə Cənubi Qafqazın geosiyasi mühitində həlledici aktorlardan biridir. Bu reallıq regionun gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ilk növbədə Cənubi Qafqazda etibarlı tərəfdaş qazanıb. İkincisi, Türkiyənin Qafqaz regionunda nüfuzlu siyasi oyunçuya çevrilməsi də 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış bəyannamənin həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncüsü, Türkiyənin Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslərdə iştirakı Rusiyanın bölgədəki siyasi monopoliyasına son qoyacaq. Rusiya artıq öz şərtlərini qoyan tərəf deyil, eyni dərəcədə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi və iqtisadi proseslərdə eyni dərəcədə ağır dəstək verən tərəfdir. Bu yeni reallıq Rusiya-Azərbaycan, Rusiya-Türkiyə münasibətləri baxımından yeni səhifə açacaq. Yəni qısa müddətdə Rusiyanı Türkiyənin ənənəvi rəqibi/düşməni kimi deyil, bölgədəki orta q maraqları və bu maraqları çərçivəsində əməkdaşlıq edən tərəf kimi görmək olar;

5. İkinci Qarabağ müharibəsi Cənubi Qafqazda digər etnik problemlərin həlli üçün də mühüm təcrübə yaratdı. Problemin bu yolla həlli təkcə Azərbaycanın deyil, Türkiyənin də bölgədə təsirini artıracaq;

6. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı imzalanmış birgə bəyannamədə Ermənistan ərazisindən keçmək şərti ilə Azərbaycanla Naxçıvan arasında yeni nəqliyyat dəhlizinin açılması nəzərdə tutulurdu. Bu, təkcə Naxçıvanın Azərbaycanın digər bölgələri ilə əlaqəsini təmin etmək baxımından deyil, həm də Türkiyənin regionda gedən iqtisadi proseslərdə daha fəal iştirak etməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk baxışda Ermənistan üçün zərərli görünərsə də, əslində gələcəkdə bu ölkənin Türkiyə və Azərbaycanla münasibətlərinin inkişafına töhfə verəcək;

7. Ermənistan Azərbaycanla mübarizəsində həmişə dinc əhalini hədəfə alıb. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalqının öz dövlətinə inamını zəiflətməkdir (Hüsəmettin İ. 2020: s.43).

Ermənistan həm də işğal etdiyi yerlərdə (Azərbaycanın) əhalisini məhv etmək və ya bu rayonları məcburi köçə göndərərək erməni vətəninə çevirmək məqsədi güdüdü. Lakin bu hadisələr Azərbaycan xalqında heç bir inamsızlıq yaratmadı, əksinə, öz dövlətinə inamı artırdı. Bundan başqa, Azərbaycan dövləti və xalqı bütövlükdə Ermənistan dövlətinin və xalqının bu soyqırım cəhdinə (vətəndaş cəmiyyətinə qarşı müharibə) cavab vermədi, dünya ictimai rəyi qarşısında öz bəraətini və nüfuzunu artırdı (Hüsəmettin İ. 2020: s.36).

Müharibə nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir. 44 günlük müharibənin siyasi nəticələri ilə yanaşı, bölgəyə mühüm iqtisadi təsirləri də var. Noyabr bəyannaməsinin 9-cu bəndinin icrası Ermənistanın işğalı zamanı bağlanmış ənənəvi yolların bərpasına gətirib çıxaracaq və regional iqtisadi əlaqələr və əməkdaşlığı inkişaf sürətlənəcək. 44 gün baş vermiş müharibənin iqtisadi təsirini anlamaq üçün Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsindən irəli gələn iqtisadi problemlərə nəzər salmaq kifayətdir. Xüsusilə 44 günlük müharibədən sonra yaranmış yeni iqtisadi vəziyyət regional əməkdaşlığın bir çox mövcud problemlərinin həlli üçün imkanlar yaratmışdır.

Yeni Zəngəzur yolunun açılışı ilə Türkiyə tezliklə Gürcüstan və İrandan keçmədən Azərbaycana çatacaq. Yeni dəhlizlə yenidən tikiləcək yeni Azərbaycan-Türkiyə yolu və Gürcüstan ərazisindən keçən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti ilə müqayisədə yeni yolun uzunluğu 340 kilometr olacaq (news.milli.az/economy/897251.html).

Beləliklə, nəqliyyat marşrutlarının qısalması və aşağı daşıma xərcləri Azərbaycan və Türkiyə arasında ikitərəfli ticarəti daha da artıracaq. Yeni dəhliz iki ölkə arasında turizm əlaqələrinə müsbət təsir göstərəcək, çünki bu, ziyarətçilərin daha təhlükəsiz və rahat hərəkət etməsinə şərait yaradacaq. Ümumiyyətlə, yeni dəhliz Türkiyənin Orta Asiyada türk dünyası ilə əlaqəsi üçün qısa və uzun bir yoldur. Nəticədə Azərbaycanın azad edilməsi və telekommunikasiyanın bərpası iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafı üçün yeni yollar açacaq. Türkiyə Bakı-Tbilisi-Qars qatarının buraxılış qabiliyyətini artırmaq üçün Naxçıvana dəmir yolu xətti çəkməyi planlaşdırır. 230 zolaqlı qatar Türkiyənin Qars şəhərindən müstəqil

Naxçıvan Respublikasına yola düşəcək. Buradan İran, Əfqanıstan və Pakistan qatarları, Zəngəzur marşrutu ilə marşrutu Azərbaycan dəmir yolu ilə birləşdirmək mümkündür.

Qars-Naxçıvan dəmir yolu xəttinin Zəngəzur dəhlizi ilə birləşdirilməsi Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət əlaqələrini də gücləndirəcək. Cənubi Qafqazda kommunikasiyanın açılmasından Rusiya da böyük fayda görəcək. Rusiyada Zəngəzur dəhlizi bölgəyə başqa marşrut təklif edir. Rusiya qatarı Azərbaycan qatarı ilə birlikdə müstəqil Naxçıvan Respublikasına yeni marşrutla gedə, daha sonra Türkiyə, İran və Ermənistanı tərk edə bilər. Rusiya Zəngəzur dəhlizi ilə Yaxın Şərqi alternativ marşruta sahib olacaq, Rusiya isə dərhal yeni dəhliz və Cənubi Qafqazdan digər marşrutlarla Ermənistanla keçəcək. Münasibətlərdə islahatların bütün bu faydaları Rusiya və Türkiyə, İran, Ermənistan və Yaxın Şərqi iqtisadiyyatlarına müsbət təsir göstərəcək. Əgər Ermənistan qonşularına qarşı işğalçılıq siyasətindən əl çəkib sülh və əməkdaşlıq siyasətini seçsə, bütün yolların təmiri, Zəngəzur yolunun çəkilməsi ölkəyə iqtisadi səmərə verəcək. Zəngəzur dəhlizi və digər ənənəvi marşrutlar vasitəsilə Ermənistan iqtisadiyyatını dayandıra və nəqliyyat layihələrində iştirak edə bilər. Telekommunikasiyanın bərpası Ermənistanın iqtisadi problemlərindən birini - Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) çıxışın olmaması problemini həll edə bilər. Nəticədə Ermənistan AİB, o cümlədən Rusiya ilə ticarət əlaqələrini gücləndirmək imkanı əldə edəcək. Yeni dövr həm də Ermənistanla İranla iqtisadi əlaqələr qurmağa imkan verir. Münaqişə nəticəsində Ermənistan Azərbaycan dəmir yolu xəttinə çıxışını itirərək ölkəni İranla birləşdirdi və Ermənistandan İrana yeni qatar çəkmək cəhdləri uğursuz oldu. İndi bu qatarın təmiri Ermənistan-İran münasibətlərinə müsbət təsir göstərəcək (Hasanoğlu M., Memmedov A., Maharramov B. 2020: s.525).

44 günlük müharibə Cənubi Qafqazın geosiyasətini, ənənəvi bərabərliyi dəyişdirdi, regionda sülh və təhlükəsizlik üçün yeni imkanlar və çağırışlar yaratdı. Müharibə regionun iqtisadiyyatına, nəqliyyatına, rabitəsinə, regional inteqrasiyasına və s. digər sahələrə, o cümlədən təsərrüfatlara göstərdi. Ərazi

müharibəsinin birbaşa və potensial nəticələri yerli və beynəlxalq müşahidəçilər tərəfindən öyrənilib. Lakin müxtəlif səbəblərdən bu müharibənin beynəlxalq münasibətlərə təsiri geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Lakin ölkədə münasibətlərin gələcək potensialı və onun gələcək nəticələrini nəzərə alaraq bu hərəkətə ciddi yanaşmaq lazımdır. Beynəlxalq vasitəçilərlə danışıqların aparılmaması və müharibəyə başlaması İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn məğlubiyyətinin və bir çox beynəlxalq problemlərin həlli prinsiplərinin daha bir göstəricisidir. Döyüş təyyarələri kimi müasir texnologiyadan istifadə edilən hərbi əməliyyatlar müasir müharibənin qavranılmasına təsir göstərmiş və bir çox ölkəni müdafiə strategiyalarını yenidən düşünməyə vadar etmişdir. Bu yeni hadisələr və Azərbaycanın hərbi qələbəsi kiçik dövlətləri böyük dövlətlərin güclü təzyiqlərinə baxmayaraq, regionda böyük dövlətlərlə rəqabətə girməyə məcbur etdi.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra daha geniş Xəzər hövzəsində yeni geosiyasi reallıqla üzləşdiyimizi qəbul etməliyik. Ermənistan və Azərbaycanın digərləri ilə yanaşı, keçmiş anlaşılmazlıqları bir kənara qoyub daha sabit və dinc gələcək üçün çalışmaq üçün unikal şansları var. Təəssüf ki, münafişənin vasitəçiləri - ATƏT-in Minsk Qrupu və bəzi digər xarici güclər hələ də münafişəni gündəmdə saxlamağa çalışırlar ki, bu da hazırkı şəraitdə danışıqların istiqamətinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu kontekstdə irəliləyiş üçün yeganə yol Ermənistan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qəbul edilməsi və bunun əsasında iqtisadi əməkdaşlığın qurulmasıdır. Həm Aİ, həm də Aİİ-nin təsis müqavilələri potensial inteqrasiyanın mərkəzi prinsipləri kimi üzv dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşılıqlı hörməti təqdim edir və Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin bir hissəsi kimi Qarabağa gəldikdə də eyni münasibəti gözləyir (<https://www.top-center.org/en/analytics/3168/azerbaijans-foreign-policy-towards-the-eu-and-the-eaeu-after-the-second-karabakh-war>).

Azərbaycan və Aİ 2017-ci ildən yeni saziş üzərində işləyirlər. Hətta COVID-19 pandemiyası danışıqlar prosesinə fasilə versə də, bu yaxınlarda tərəflər danışıqları bərpa ediblər. Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Bakı Aİ-nin ölkədə yenidənqurma və reabilitasiya fəaliyyətlərində daha fəal iştirakında

maraqlıdır. Azərbaycan bu ildən öz təbii qazını Trans-Adriatik Boru Kəməri vasitəsilə Avropa bazarına birbaşa çatdırmağa başlayıb və yaxın aylarda Brüssellə əməkdaşlıq gündəliyini genişləndirməyə ümid edir.

Qafqazın geosiyasəti, xüsusən də keçən il Qarabağ müharibəsindən sonra, görünür, kardinal təsirə məruz qalıb və nəhayət, əsasən Şərqi Aralıq dənizi və Böyük Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrin formalaşması nəticəsində formalaşmış. Mən Qarabağ məsələsi ətrafında regional siyasətdə daha çox hibrid dinamika baxımından düşünməyi təklif etmək olar. İddia edilən dixotomiya reallıqdan daha çox intellektual bir fərziyyədir. Coğrafiya, regionçuluq və Rusiya-Türkiyə və müəyyən dərəcədə ABŞ-Rusiya münasibətlərinin dinamikası ümumən Qafqaz, xüsusən də Azərbaycan üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Güman etmək olar ki, ölkəmiz bundan sonra hər iki təşkilat və onların aparıcı üzvləri ilə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə çalışacaq.

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MƏŞĞULLUĞUNUN PROQNOZLAŞDIRILMASI

3.1. Əmək bazarında tələb və təklifi təyin edən regional amillər

İnsan kapitalı işçinin bacarıqlarının iqtisadi dəyərinin ölçüsüdür. İnsan kapitalı konsepsiyası bütün iş növlərinin bərabər olmadığını və işçilərin keyfiyyətinin onlara sərmayə qoymaqla yaxşılaşdırıla biləcəyini nəzərdə tutur: işçilərin təhsili, təcrübəsi və bacarıqları işəgötürənlər və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, insan inkişafı insanların insan həyatının bütün mərhələlərində və aspektlərində daha çox seçim imkanının olmasını təmin etmək prosesidir. İnsan inkişafı təkcə təhsilə və səhiyyəyə investisiya qoymaqdan ibarət deyil. Bu model həm də böyümə və məşğulluqdan

ötrü əlverişli mühitdə bu qabiliyyətlərdən tam istifadə imkanlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. İnsana aid inkişaf modelinin iqtisadi artım vacib şərt hesab edilir. Bununla belə, bu model həm də iqtisadi səmərələrin bölüşdürülməsinin keyfiyyətə və struktura, insan həyatının əlaqə və davamlılığına xüsusi diqqət yetirir. İnsan inkişafı konsepsiyası istehsal, əmtəə və xidmətlərin bölüşdürülməsi və gəlirlərin formalaşmasına bilavasitə təsir edən insan bacarıq və imkanlarından istifadə problemlərinin həllini özündə ehtiva edir və sosial tərəqqinin son məqsədi hesab edilir (Hüseynov T.F. 2018: s.136-145).

Davamlı insan inkişafı ətraf mühitin dağıdılmasına, onun dirçəldilməsinə, onların məsuliyyətinin artırılmasına, insanların ruhsuz ifaçılara çevrilməməsinə deyil, təkcə iqtisadi artıma deyil, həm də nəticələrinin ədalətli bölüşdürülməsinə gətirib çıxaran inkişafdır. Bu cür inkişaf yoxsullara kömək edir, onlara səlahiyyət verir və onların həyatına təsir edən qərarların qəbulunda iştirak edir. Əslində bu tip inkişaf insani xarakter daşıyır, ekoloji cəhətdən təmizdir, cəmiyyətdə daha çox iş yerləri yaradır və qadınları gücləndirir. Davamlı insan inkişafı cənnəti insan həyatına verilən əhəmiyyət üzərində qurulur. İnsan inkişafı və davamlı inkişaf inkişaf imkanlarından istifadə etmək üçün nəsillərin və gələcəyin hüquqlarına ehtiyac duyulan və bərabər olan hər şeydir.

İnsan kapitalı anlayışı əhalinin əmək qabiliyyətli olduğu ölkələrə nisbətən daha vacibdir. Bu ölkələrdə təbii olaraq iqlimdə daha yüksək doğum səviyyəsinə görə daha çox işçi qüvvəsi var. Bu ölkələrdə işçi qüvvəsinin artırılması maddi investisiya mənbəyindən daha çox mövcud olan insan resursudur. İnsan resurslarının, təhsilin, səhiyyənin və əxlaqi dəyərlərin səmərəli idarə edilməsi ilə insan kapitalına çevrilə bilər. Bu gəlirlərlə xammal və insan resurslarının yüksək məhsuldar insan resurslarına çevrilməsi insan kapitalının formalaşması prosesidir. İnsan kapitalının düzgün formalaşması ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas amili kimi başa düşülür. Əmək bazarında çalışan sağlam, yüksək ixtisaslı kadrlar, müasir bazar tələblərinə cavab verən işçi qüvvəsi ölkənin iqtisadi yüksəlişinin təminatçısıdır. İnsan kapitalı həyat səviyyəsi, sağlamlıq, təhsil və həyat keyfiyyəti ilə birlikdə inkişaf edir. Təhsil indeksinin və gəlir indeksinin komponentləri

birbaşa insan kapitalının formalaşması ilə bağlıdır. İnsan İnkişafı İndeksi insan kapitalının formalaşması ilə iqtisadi inkişaf arasında uyğun göstəricidir. İnsan inkişafı indeksi artdıqca insan kapitalının formalaşması daha yüksək olur, təhsil və səhiyyə də bir o qədər yüksək olur. Eynilə, İnsan İnkişafı İndeksi artarsa, adambaşına düşən milli gəlir də artacaq. Aydın ki, insan inkişafı indeksi xalqın adambaşına düşən gəliri olan sağlamlıq və təhsil vasitəsilə insan kapitalının formalaşmasından daha yüksəkdir. İnsan inkişafı uzun müddətdir ki, ölkənin iqtisadi inkişafının davamlı prosesi üçün möhkəm təməl olmuşdur. Bir millətin uzunmüddətli iqtisadi inkişafının yaradılmasında insan kapitalı konsepsiyasının bu əhəmiyyətini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bütün dövlətlərin makroiqtisadi siyasəti insan potensialının inkişafına və sonrakı iqtisadi inkişafın təşviqinə yönəldilməlidir (Ağakışiyeva N.A. 2021: s.107).

Milli iqtisadiyyatın əsas elementlərindən biri əmək bazarıdır. Milli iqtisadiyyatın işləməsi və inkişafı ondan asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarı ona çoxlu müxtəlif amillərin təsiri ilə bağlı dəyişikliklərə məruz qalır. Əhali öz dolanışığını həyata keçirmək üçün əmək haqqı şəklində əmək haqqı almaqla öz əməyini satmağa məcbur olur. Bu mexanizm əmək bazarının fəaliyyət göstərməsi üçün əsasdır. Əmək insanın mənəvi, fiziki, intellektual qabiliyyətlərinin məcmusu olan, fərdin əmək potensialını təmsil edən xüsusi əmtəə kimi çıxış edir. Muzdlu işçilərin əməyi işəgötürənlər tərəfindən ödənilir. Əmək resursları üçün istənilən qiymətə əmək bazarında təklif olduğu kimi, əmək tələbi də mövcuddur. Əmək haqqı əmək bazarının əsas göstəricilərindən biridir. İnsan həyatı üçün zəruri olan malların məcmusundan müəyyən edilir. Bu göstərici əmək haqqı normasını formalaşdırır, ondan aşağı ola bilməz. Son əmək haqqı norması müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır. Əsas amillərdən biri əmək bazarında tələb və təklifdir (Скульский В.Г. 2014).

Əmək haqqının formalaşmasına təsir edən bir sıra amillər var. Bunlara əhalinin həyat səviyyəsi, iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafının vəziyyəti, ölkə iqtisadiyyatının elmi-texniki inkişafı, əmək ehtiyatlarının bölgüsü, əmək bazarının cinslər üzrə strukturu, yaş strukturu daxildir. əhalinin sayı və s. əmək bazarında

tələb və təklifin dəyişməsi ilə əmək haqqının səviyyəsi və ölçüsündə dəyişiklik baş verir. Əmək bazarının fəaliyyətinə bilavasitə təsir edən, az əhəmiyyətli olmayan növbəti amil ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbatdır. O, istehsal strukturundan, ictimai istehsalın forma və həcmlərindən, elmi-texniki tərəqqidən, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempindən asılıdır. Əmək bazarında təklifi formalaşdıran amilləri adlandırmaq. Bu, demoqrafik komponent, minimum əmək haqqı, müəyyən peşələrə üstünlük verilməsi, əhalinin miqراسiyası, əhalinin dini, etnik, psixoloji mənsubiyyətinə görə xüsusiyyətləridir. Dövlət və biznes əmək bazarında tələbin subyektləridir.

Baxılan amillər yuxarıda göstərilən amillərlə əmək bazarındakı mövcud vəziyyət arasında birbaşa əlaqəni nümayiş etdirir. Dövlətin fəal müdaxiləsi olmadan əmək bazarının mövcudluğu mümkün deyil. Dövlət əmək bazarının inkişafına və fəaliyyətinə birbaşa və dolaylı təsir göstərən müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Eyni zamanda, dövlətin rolu həm aktiv, həm də passiv ola bilər. Dövlətin əmək bazarında fəal siyasəti ilk növbədə əmək münasibətləri iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün təşkilati-hüquqi və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsində özünü göstərir. Buraya fərdi əmək fəaliyyətinin inkişafına yönəlmiş müxtəlif proqramların maliyyələşdirilməsi, işsizlər üçün məşğulluq mərkəzlərinin yaradılması, özünüməşğulluğun təşviqi daxildir. Dövlətin siyasəti işçinin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq qabiliyyətində fəal şəkildə təzahür edir. Təlim, yenidən hazırlanma və ixtisasartırmanın təşkili, məşğulluğa köməklik, məsləhət və s. eyni zamanda, dövlət əmək bazarındakı fəaliyyətində müəyyən məqsədlər qoyur. Prioritet işləmək istəyən hər bir işçinin işlə təmin olunması, işdən çıxarılan işçilərin yenidən bölüşdürülməsi prosesinin sürətləndirilməsinə köməklikdir. Əmək bazarında dövlət məşğulluğu təmin edir, kadrların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması üçün təlim və ixtisasartırma aparır, əhaliyə sosial dəstək göstərir. Əmək bazarında aktiv siyasət aparılarkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

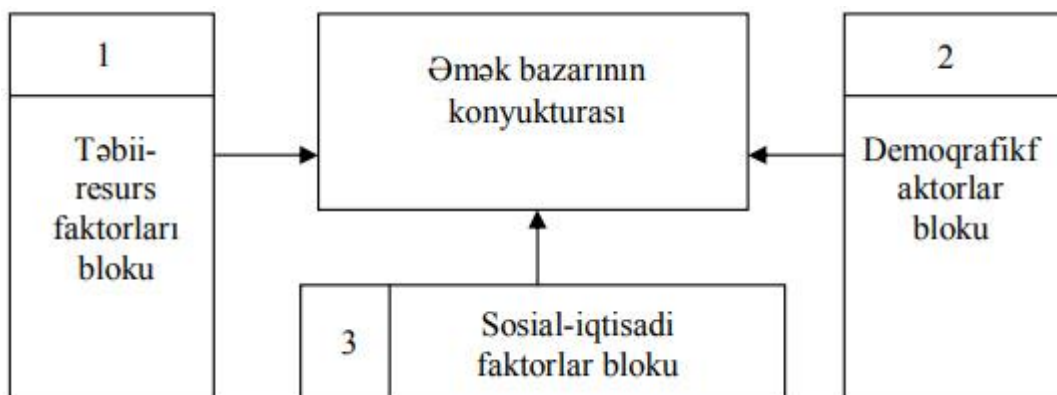
- məşğul, işsiz, işsiz əhalinin gender kimliyi;
- məşğul, işsiz, işsiz əhalinin yaş komponenti;

- məcmu olaraq ailənin gəlir səviyyəsi;
- əhalinin formal və qeyri-rəsmi məşğulluğunun miqyası;
- əmək bazarında beynəlxalq rəqabətin səviyyəsi, investisiyaların səviyyəsi;
- qanunvericilik bazasından istifadə və s (Лехтянская Л.В., Римская Т.Г. 2016: s.606).

Əmək bazarında fəal dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi regional iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişikliklər və transformasiyalarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Gəlin əmək bazarında dövlətin passiv siyasətinə nəzər salaq. O, işsizlərin qeydiyyatından, müavinətlərin təyin edilməsindən və müəyyən edilməsindən, habelə işsiz vətəndaşları və onların ailələrini dəstəkləmək üçün qeyri-pul formalarının verilməsindən ibarətdir (Гущина Ю.И., 2014: s.130).

Əmək bazarı əmək tələbləri ilə təmin edilən nəzarət forması kimi əmək münasibətləri sektorunun bütün komponentlərini - mübadilə səviyyəsini (əməyin alqı-satqısı), əmək bölgüsü və istifadə səviyyəsini əhatələyir. Əgər qəbul etsək ki, əmək bazarı bazarını təşkil edən vektor bütün struktur komponentlərdə əməyə tələb və təklif nisbəti ilə müəyyən edilir, onda bu bazara təsir edən amilləri 3 əsas bloka bölmək olar:

Şəkil 2: Əmək bazarına təsir edən faktorlar

Mənbə: Hüseynova N.L. 2018: s.8.

Ölkədə əmək bazarının xarakteri və iş nəzarət qlobal və iqtisadi təsir məsələsidir. Çünki, bir tərəfdən əmək bazarı makroiqtisadi fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsidir və ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyəti bu sektorun fəaliyyət göstərməsindən asılıdır. Digər tərəfdən, çox sosial iqtisadi sistemin inkişafının təsiri əməyin bazar qiyməti ilə müəyyən edilir. Buna görə də bazar münasibətləri sistemində əmək bazarında baş verən dəyişiklikləri böyük dəyişikliklər kimi və digər bazarları xarakterizə edən prosesə törəmə fəaliyyət kimi baxmaq olar. Əmək bazarı hazırda dəyişiklik dövrünə qədəm qoyur. Miqyasda və təbiətdəki dəyişikliklər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Bu, bir çox aspektlərdən asılıdır, o cümlədən sosial-iqtisadi və demoqrafik.

- Əmək bazarı cəmiyyətin və dövlətin inkişafı ilə bərabər dinamik inkişaf edən, cəmiyyətin sosial-iqtisadi formalaşmasında baş verən dəyişikliklərə, onun mənəvi, elmi-texniki inkişafına çox incə reaksiya verən iqtisadiyyatın tərkib hissələrindən biridir.

- Əmək bazarı cəmiyyətin inkişafının iqtisadi göstəricisidir. Əmək bazarı nə qədər yüksək və sivildirsə, onun daxili və beynəlxalq komponentləri nə qədər parlaqdırsa, yüksək texnologiyalı peşələrə tələbat nə qədər çox olarsa, iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.

3.2. İqtisadi rayonda iş yerlərinin yaradılması bölgədə məşğulluğun proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi

Son 18 ildə iqtisadi və regional sosial inkişaf üzrə birinci Dövlət Proqramının icrasından ötən dövr ərzində həyata keçirilən əsaslı tədbirlər nəticəsində ölkədə xeyli iş yerləri açılmışdır. Bu, daha çox qeyri-neft-qaz sektorunda artım, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, inkişaf etməkdə olan sektorlara irimiqyaslı investisiyalar hesabına yeni mədən və emal layihələrinin başlanması ilə bağlıdır. İki ildən artıqdır ki, dünyada ən pis koronavirus epidemiyasına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə səylərini azaltmayıb. Bütövlükdə, epidemiya başlayandan bəri ölkədə koronavirusun sosial və iqtisadi zərərinin qarşısının alınması və azaldılması istiqamətində böyük addımlar atılıb. İqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün bir sıra proqramlar hazırlanıb həyata keçirilmişdir

(<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ehalinin-sosial-mudafiesinin-esas-istiqameti-yeni-is-yerlerinin-yaradilmasi-1647030913>).

2021-ci il üzrə ölkədə 69 minə yaxın yeni iş yeri açılmışdır. Bu, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinin dövlətin prioritetləri sırasında qaldığını göstərir. Mövcud və yeni yaradılan müəssisə və təşkilatlarda yeni iş yerləri açılıb. Yeni iş yerləri üzrə qalan 2,1 %-i digər tədbirlərin hesabına yaradılmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin bu məlumatları təsdiq edir ki, məşğulluq daim diqqət mərkəzindədir. Beləliklə, təkcə paytaxtda və iri şəhərlərdə deyil, bütün bölgələrdə də iş yerləri açılır. Bu bölünməni göstərən rəqəmlər də maraqlıdır. Məsələn, ötən il yeni iş yerlərinin 77,1 %-i Bakı şəhərində, 22,3 %-i isə digər rayonlarda, 0,6 %-i Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılmışdır. İş yerlərinin 0,8 %-i Dağlıq Şirvanda, 0,3%-i Şərqi Zəngəzurda, hər biri 1% olmaqla Qarabağ, Mil-Muğan və Salyanda, 1,4 %-i Şirvanda, 1,3 %-i Mərkəzi Aranda, 1,5 %-i Qazax-Tovuzda, 2 %-i Şəki-Zaqatala, 2,2 %-i Quba-Xaçmaz, 2,3 %-i Lənkəran-Astara, 3,8 %-i Gəncə-Daşkəsən, 4,7 %-i Abşeron-Xızı iqtisadi rayonundadır.

Yeni yaradılmış iş yerləri müxtəlif iqtisadi və sosial sahələri əhatə edir. Ötən il görülən işlərin 21,7 faizi tikinti sektorunda, 18,8 faizi avtomobil ticarəti və təmiri, 11,2 faizi emal sənayesi, 6,5 faizi peşə, texniki və texniki sektorlarda təsdiqlənib. İnzibati və yardımçı xidmətlərdə 5,8 faiz, tibbi və sosial xidmətlərdə 5,6 faiz, turizm və qidalanma yerləşdirmədə 4,9 faiz, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda 4,6 faiz və təhsildə 3,5 faizdir. Qalan işlər daşınma və saxlama, daşınmaz əmlak və digər təsərrüfat fəaliyyətlərində görülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni iş yerlərinin 88,8 faizi qeyri-neft sektorunda yaradılmışdır. Eyni zamanda, ötən il ölkədə 11,6 min iş yeri bağlanıb. Bu, bəzi təşkilatlar tərəfindən layihələrin dayandırılması, digərlərinin isə geriləməsi ilə bağlıdır. 2022-ci ilin əvvəlinə layihə və təşkilatlarda çalışan işçilərin sayı 1705,1 milyon nəfərdir. O cümlədən, dövlət sektorunda 904,7 min nəfər, qeyri-dövlət sektorunda isə 800,4 min nəfər çalışıb. 31,5 min nəfər neft-qaz sektorunda, 1 milyon 673,6 milyon nəfər qeyri-neft-qaz sektorunda cəmləşib. Sahibkarlığın ən uğurlu addımlarından biri biznes yaratmaqdır. Özünüməşğulluq yaşamaq üçün ən

asan yoldur. Çünki öz biznesini yarada bilən insanların sayəsində hər ailənin öz büdcəsi var. Təbii ki, hökumətin köməyi ilə. Bu proqram insanların həyat səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, iqtisadiyyatı da yaxşılaşdıracaq (<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ehalinin-sosial-mudafiesinin-esas-istiqaleti-yeni-is-yerlerinin-yaradilmasi-1647030913>).

Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında sərəncam verib. Qeyd olunur ki, bu sahələrdə zəngin resurs və infrastruktur potensialından səmərəli istifadə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq əsasında iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması, ən əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi və davamlı tənzimləmənin təmin edilməsi müvafiq siyasətlə dəstəklənməlidir. Tapşırıqda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpasının sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və səmərəli istehsal, ticarət və xidmət infrastrukturunun yaradılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye potensialının reallaşdırılması, optimal stimulların inkişaf etdirilməsi və əlverişli şəraitin yaradılması üzrə konkret addımlar daxildir. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi və əmək ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması, onların istehsal və xidmət infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi üçün vergi güzəştlərinin, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu sahələrdə özəl müəssisələrin stimullaşdırılması, investisiyalara dəstək mexanizmlərinin inkişafı, bu sahələrdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar üçün tariflərin və vergi güzəştlərinin yaradılması istiqamətində konkret addımlar atılır. Onun fəaliyyətinə həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə müasir bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin yerləşdirilməsi, əmək miqrasiyası üzrə kvotaların müəyyən edilməsi və iş icazələrinin verilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi daxildir.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlara kommunal xidmətlər, o cümlədən elektrik enerjisi, təbii qaz və su qiymətlərində güzəştlər ediləcək. Açıq sektorda çalışan sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və bu sahədə zəruri dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi də diqqət mərkəzində olacaq. Bu sahələrdə yaşıl

texnologiyalardan istifadə edən, “yaşıl inkişaf” yaradan və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edən investorlar dəstəklənəcək, həmçinin bu ərazilərdə mənzil tikintisi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı inkişaf etdiriləcək. Azad edilən ərazilərə yerli və xarici şirkətlərin böyük axını gözlənilir. Bu ərazilərin mədənlər üçün zənginliyini, kənd təsərrüfatı və turizmin inkişaf potensialını, iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olduğunu nəzərə alsaq, sahibkarların axınının qaçılmaz olacağını deyə bilərik (<https://www.bakixeber.com/iqtisadiyyat/133097.html>).

Əhalinin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə köçürülməsi kortəbii şəkildə baş verməyəcək, dövlət bu məsələ ilə bağlı strateji plan - geniş proqram hazırlayacaq. Məsələn, Sumqayıt məktəbində işləyən Zəngilan müəllimi Zəngilan məktəbinə keçir. Zəngilan məktəbinə yazılmayan və Zəngilan məktəbində işləyən müəllim də istədiyi məktəbə keçə bilər. Bu vəziyyətdə bəzi istisnalar olmalıdır. Məsələn, Zəngilana məktəb köçürülürsə, Sumqayıtdan olan müəllimə orada işləməyə icazə verilməlidir. Məsələn, “Azərsu”, “Azərenerji”, “Azəriqaz” və s. işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əmək bölgüsünün yenidən təşkili zamanı dövlət təşkilatlarında işçi qüvvəsi məcburi köçkünlərdən təşkil olunmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində işçi qüvvəsinin hərəkəti çox çətin və bəzən qeyri-mümkün bir proses olduğundan, bu yanaşma özəl iqtisadi fəaliyyətə tətbiq edilə bilməz. Ona görə də bu sektorda başqa bir prinsip tətbiq edilməlidir: məsələn başqa bir sahədə iqtisadi fəaliyyətdən azad edilən sahəyə aydındır ki, bu, bütün sahələrə şamil edilə bilməz, lakin mümkün olan yerlərdə bunu etmək lazımdır, istehsal və ya emal edilə bilər (<https://fed.az/az/qarabag/azad-edilmis-erazilerimizde-mesgulluq-probleminin-helli-ucun-teklifler-93642>).

İAEƏ-də bəzi fəaliyyət sahələrinin yaradılması ya mümkündür, ya da ilkin olaraq sərfəli deyil. Hökumət artıq bu xidmətləri təklif edən və işğaldan azad olunmuş torpaqlarda məskunlaşmaq istəyən məcburi köçkün sahibkarlara öz iqtisadi gəlirlərini satmaq və yeni ərazilərdə yeni işlərə başlamaq üçün kömək edə bilər. Yeni biznes fəaliyyətləri regionun coğrafi və demografik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırıla bilər. Dövlətin belə sahibkarlara göstərə biləcəyi dəstək məsləhət

xidmətlərinin göstərilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, torpaq sahəsinin verilməsi və s. daxildir. Bu köçürmədə ən çətin vəziyyət, yəqin ki, tikintisi mümkün olmayan torpaqların köçürülməsi və satılması olacaq. reabilitasiya olunsun. Belə olan halda dövlətin üzərinə daha çox yük düşür. Kadr dəyişikliyi və təsərrüfat fəaliyyəti mexanizmi nə qədər dəqiq və hərtərəfli işlənilib hazırlansa və həyata keçirilərsə, sonradan bu rayonlarda məşğulluq probleminin həlli bir o qədər asan olar.

3.3. Bazar idarəetmə sisteminə keçid dövründə Qarabağda əhalinin məşğulluq imkanlarının yaradılmasının prioritet istiqamətləri

Əmək bazarında tez-tez əmək müqavilələri olsa da, işçilərin hüquqlarının qorunması, vergilərin ödənilməsi və sosial təminat sahəsində ciddi problemlər yaşanır və ölkəmizdə məşğulluğun artması təşkilatın texnologiya vasitəsilə daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə problem yaratmışdır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən əmək müqavilələrinin elektron bildirişi və müasir proqram təminatı tətbiq edilərək “Elektron hökumət” internet saytı vasitəsilə tətbiq edilib. Əmək müqaviləsinin hüquqi mahiyyətindən asılı olaraq gələcəkdə işçilərin hüquqlarının dövlət tərəfindən nəzarətə götürülməsinə, qanunsuz əmək mübahisələrinin aradan qaldırılmasına və sosial təminat hüququnun təmin edilməsinə dair çağırışlar aydınlaşdırılmışdır.

2020-ci ildə məşğulluq imkanlarının artırılması, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu xidmətlərin şəffaflığının, səmərəliliyinin və əlçatanlığının təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü addımlar atılıb. 2021-ci ildə məşğulluq sahəsində innovasiyalar davam edəcək və aktiv məşğulluq proqramlarının əhatə dairəsi genişlənməyə davam edəcək. 2021-ci il özünüməşğulluq proqramının icra mexanizmi daha da inkişaf etdirilərək proqramın əhatə dairəsi daha da genişləndirilib. Proqram çərçivəsində əhalinin həssas qrupları üçün fermer təsərrüfatlarının və sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması üzrə iqtisadi fəaliyyət növləri sırasına yeni iqtisadi fəaliyyət növləri əlavə edilib

(<https://dma.gov.az/media/pressreliz/emek-bazarina-qayitmaq-ucun-zeruri-bacariqlar-asilayan-kurslara-baslanacaq-212>).

Rəqəmsal məşğulluğun gələcək fəaliyyətlər üçün əsas istiqamət kimi görüldüyü vurğulanır. Bütün istehsal münasibətləri və məşğulluq məlumatlarını, əmək və məşğulluğa nəzarət funksional sahələrini, hesabatlılığı və təhlili özündə birləşdirəcək “Sənaye Münasibətləri və Məşğulluq” alt sistemi hazırlanır. Alt sistem bütün ölkə üzrə bütün işəgötürənlər üçün funksional ERP formatında olacaq. Həmçinin ölkədə “Məşğulluq vəsiqəsi”, “İşəgötürənlərin reyestri”, “BACAR” virtual informasiya resursu, “Elektron işə yerləşdirmə və sərgi sistemi”, “Monitorinq və səyyar yoxlama sistemi” və “İctimai işlər portalı” hazırlanıb.

2020-ci ildə işəgötürənlərin məşğulluq idarələrinə kağız formada bildiriş təqdim etmə mexanizmi ləğv edilərək elektron səviyyədə, işsizlərin elektron qeydiyyat sistemi və bu şəxslərə müraciət etmədən elektron qeydiyyat imkanı yaradılıb. Onlayn iş şurası yaradılmış və fərdi məşğulluq proqramları üçün elektron dizayn funksiyası yaradılmışdır. Müharibə əlilləri və şəhid ailələrinin müharibədən sonrakı iştirakçıların sosial müdafiənin gücləndirilməsi və məşğulluq tədbirlərinə cəlb edilməsi istiqamətində işlər görülür (<https://dma.gov.az/media/pressreliz/emek-bazarina-qayitmaq-ucun-zeruri-bacariqlar-asilayan-kurslara-baslanacaq-212>).

Demək olar ki, iş yerində insanlar arasında münasibətlər sosial-iqtisadi xarakter daşıyır və təkcə iş üsulundan deyil, həm də işin mahiyyətindən asılıdır. Əgər iş insanlar üçün praktiki, məqsədyönlü fəaliyyətdirsə, iş müəyyən bir işdə işçi münasibətlərinə girmək üçün mövcud olan sosial münasibətdir. Müxtəlif regionlarda əmək bazarlarının yaradılmasına, daha yaxşı iş yerləri əldə etmək üçün immiqrant axınının monitorinqinə, ölkənin müxtəlif bölgələrindən ölkəni tərk etməli olan insanların daha yaxşı qeydiyyatına alınmasına və işlə təmin olunmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, müxtəlif sahələrdə tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət edilir (Muradov R. 2006: s.56).

2016-2020-ci illər üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı-Azərbaycan Tərəfdaşlıq Çərçivəsi (UNAPF) əmək miqrasiyası proseslərinin səmərəli idarə edilməsində dövlət qurumları ilə birgə işi də nəzərdə tutur. Sənəddə bildirilir ki, Dövlət Miqrasiya Xidmətində elektron xidmətlərin gücləndirilməsi və potensialın

gücləndirilməsi son nəticədə miqrantlara, xüsusən də əməkçi miqrantlara, habelə işəgötürənlərə və geniş əhali kütləsinə xidmətin daha yaxşı və səmərəli olması ilə nəticələnəcək. Ölkədə inklüziv və davamlı sosial siyasətin həyata keçirilməsi bu baxımdan əlillik sahəsində dövlət siyasətinin günün tələblərinə uyğun qurulmasını zəruri edir. Buna görə də ölkə Prezidenti İlham Əliyevin “Məşğulluq, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 9 avqust 2018-ci il tarixli Sərəncamı mühüm əhəmiyyətə malikdir (Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 9 avqust 2018-ci il).

Fərmana əsasən yaradılmış DOST Agentliyi və mərkəzləri ölkəmizdə məşğulluq, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmə və əhaliyə xidmətlər sisteminin innovativ əsaslarda inkişaf etdirilməsi, onun tam hüquqlu mərhələyə daxil edilməsi məqsədi daşıyır. “DOST” mərkəzləri əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər müvafiq sahələrdə xidmətləri “bir pəncərə” prinsipi əsasında təkmilləşdirilmiş və sistemli, sadələşdirilmiş, qurumdur. O, şəffaf, səmərəli və ictimaiyyət üçün açıq olacaq. DOST Mərkəzinə müraciət edən vətəndaşın hər hansı növ sosial təminatla təmin olunmaq hüququnun olub-olmaması onun barəsində elektron məlumat bazalarında olan məlumatların operativ araşdırılması nəticəsində dərhal müəyyən olunacaq. Belə bir hüquq olduğu halda vətəndaş müvafiq sənədləri təqdim etməklə mərkəzə təyin olunacaq və müvəkkil banka onun üçün ödəniş kartı sifariş olunacaq. Alternativ olaraq, mərkəz işsizlərə və işaxtaranlara bütün mümkün məşğulluq xidmətlərini göstərəcək və onlara öz seçimlərini təmin edəcək. Bu cür xidmətlər həmçinin reabilitasiya, sosial sığorta münasibətləri, sosial xidmətə cəlb etmə və digər sahələrdə də göstəriləcək.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında sosial siyasət uğurla həyata keçirilir. Sosial siyasət sahəsində mühüm idarəetmə qərarları ölkədə inklüziv inkişafa gətirib çıxarır. Sosial idarəçiliyi təmin etmək üçün həm normativ, həm də institusional addımlar atılır. Həyata keçirilən sosial siyasət insanların cəmiyyətdə

bərabər inkişafına, xüsusən də cəmiyyətin həssas təbəqələri üçün bərabər imkanların yaradılmasına yönəlib. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə edən islahat strategiyası, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş addımlar bu gün öz bəhrəsini verməkdədir. Regional inkişafa dəstək də vacibdir, bütün bunların nəticəsidir ki, ölkəmiz inklüziv iqtisadi inkişaf istiqamətində artıq böyük yol qət edib. Bu, hazırda müxtəlif mötəbər beynəlxalq hesabatlarda öz əksini tapır və ölkə iqtisadiyyatının inklüziv xüsusiyyətləri qlobal səviyyədə tanınır (Qurbanova G. 2019: s.58).

Bu gün Azərbaycanda yoxsulluğa səbəb olan əsas amillər bunlardır:

- qaçqınlar və məcburi köçkünlər;

- əmək qabiliyyətli əhalini işlə təmin edə bilməməsi və işsizliyin artması, nəticədə gəlirlərin azalması. Beləliklə, işsizlərin sayının artması nisbi yoxsulluğun səviyyəsini artırır. Yoxsulluğun azaldılmasının şərtlərindən biri də əhalinin daimi və yüksək maaşlı işlə təmin olunmasıdır. Adambaşına düşən gəlirin artması nisbi yoxsulluğun səviyyəsini azaldır;

- işçilərin əmək haqqının aşağı olması və onların əsas ehtiyaclarını ödəyə bilməməsi;

- ev təsərrüfatlarında qəyyumların əksəriyyəti;

- sosial bərabərsizlik. Bu, gəlirlərin bölüşdürülməsində özünü göstərir.

Bərabərsizliyin yüksək səviyyəsi iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir;

- əhalinin şəhərə kütləvi axını və bunun nəticəsində şəhərlə kənd arasında tarazlığın pozulması, iri sənaye və istehsal müəssisələrinin iri şəhərlərdə cəmləşməsi. Qeyd edək ki, yoxsulluğun azaldılması siyasətinin formalaşdırılmasında bir çox ümumi işlər var. Regional inkişafa nail olmaq, regionlarda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması, eləcə də müxtəlif ərazilərin yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla inkişafı əsas prioritetdir. Bölgələrdə məşğulluq və yeni iş yerlərinin yaradılması yoxsulluğun azaldılması üçün ilkin şərtidir;

- qabaqcıl ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdə adambaşına milli gəlirin aşağı olması;

- qeyri-neft sektorunun zəif inkişafı;
- aşağı pensiyalar, müavinətlər və müavinətlər;
- xarici şirkətlərin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrində yüksək mövqe tutması, milli sahibkarlığın çox zəif inkişafı və s.

Cədvəl 8: Ev təsərrüfatlarında şəhər və kənd yerləri üzrə adambaşına gəlirlər üçün orta gəlirlər

Göstəricilər	2007		2018		2019	
	kənd	şəhər	kənd	şəhər	kənd	şəhər
Adambaşına orta gəlir	86.7	97.7	271.3	295.9	295.1	321.6
Mod gəlir	73.9	105.8	309.1	319.8	313.8	321.3
Median gəlir	80.5	90.5	249.8	268.8	272.5	296.1

Mənbə: Musayev M.T., Hüseynzadə N.A., 2021: 116

Cədvəl 9-dan istifadə edərək 2019-cu ildə kənd və şəhər yerlərində adambaşına düşən orta gəliri 2018-ci ilin qiymətləri ilə hesablayaq və onu 2018-ci ilin gəlirləri ilə müqayisə edək. Real gəlirlərin hesablanması istehlak qiymətləri indeksindən istifadə edilir. 2019-cu il üçün istehlak qiymətləri indeksi 1,026 olub. Sonra 2019-cu ilin adambaşına düşən gəlirini 1026-ya bölsək, 2018-ci il qiymətləri ilə adambaşına düşən real gəliri tapa bilərik. 2019-cu ildə kənd yerlərində adambaşına düşən real orta gəlir 287,6 manat, şəhər yerlərində isə adambaşına düşən real orta gəlir 313,5 manat təşkil edəcək. Göründüyü kimi, 2019-cu ildə əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri 2018-ci illə müqayisədə kənd yerlərində 16,3 manat, şəhərlərdə isə 17,6 manat artım olmuşdur.

Mod gəlirləri nəzərdən keçirilən illərdə ən çox məskunlaşan ərazilərin nə qədər gəlir əldə etdiyini göstərir. Nəzərdən keçirilən dövr ərzində kənd və şəhər yerlərində modifikasiya gəliri orta gəlirdən və orta gəlirdən yüksək olmuşdur. Son illərdə əhalinin gəlirləri hesablanarkən orta gəlirdən də çox istifadə olunur. Çünki kiçik bir qrup insanın yüksək gəliri nəticədə orta gəliri artırır. Ona görə də orta gəlir əhalinin rifahını xarakterizə etmək üçün kifayət etmir, lakin orta gəlir əhalinin 50%-nin gəlirinin hansı qiymətə aşağı, 50%-nin gəlirinin hansı qiymətə yuxarı olduğunu göstərir. Bir qayda olaraq, əksər ölkələrdə orta gəlir orta gəlirdən azdır. 2019-cu ildə şəhər yerlərində əhalinin 50 faizinin 296 manatdan az, 50 faizinin isə

296 manatdan çox gəliri var. Kənd yerləri üçün bu rəqəm 272 manata yaxın olub s (Musayev M.T., Hüseyinzadə N.A. 2021: s.117).

Qarabağda məşğulluq imkanlarının yaradılması, yoxsulluğun azaldılması və mövcud problemləri həll etməkdən ötrü aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

İşsizlik problemini həll etmək. Qarşıda durmuş mühüm vəzifələrdən biri də yoxsulluğu azaltmaq və dayanıqlı inkişafın, xüsusilə əmək qabiliyyətli əhali üçün məşğulluğun təmin olunması baxımından yeni iş yerləri yaratmaqdır. İEÖ-in təcrübəsindən görünür ki, səmərəli məşğulluğu təmin olunması və əmək bazarı siyasətinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi məqsədilə işçi qüvvəsinin müntəzəm monitorinqinin aparılması və monitorinqin nəticələrinə əsasən yeni iş yerləri yaratmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Qaçqınlara, məcburi köçkünlərə və digər yoxsullara müəyyən yardımların göstərilməsi, yaşayış şəraiti ilə bağlı güzəştlərin edilməsi və işğaldan azad olunmuş ərazilərə köçürülməsi ilə bağlı işlər. Belə ki, yoxsulluğun azaldılması strategiyasının əsas məqsədlərindən biri Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində öz yurd-yuvasını tərk etmiş 1 milyona yaxın məcburi köçükən və qaçqının sosial həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğu istiqamətində tədbirlərin sistemli şəkildə davam etdirilməsidir. Həmin əhalinin məskunlaşdığı ərazilərin bütün növ infrastrukturla təminatının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, iqtisadi inkişaf layihələrinin həyata keçirilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin sahibkarlığa və biznesə cəlb edilməsi istiqamətində davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, habelə onların təmin edilməsi üçün yaradılan müəssisələrin sayının artırılması yeni iş yerləri ilə nəzərdə tutulub. Qarabağın bərpaından sonra əhalinin köçürülməsi işləri düşünülür. Qarabağda lazımi infrastrukturun bərpa edilməsi, yeni iş yerləri və məşğulluğun yaradılması əhali üzrə həyat səviyyəsini yaxşılaşdıracaqdır.

Kiçik və orta sahibkarlıqda inkişaf. İnsanların potensialından lazımi səviyyədə istifadə edilməməsi onların yoxsullaşmasına gətirib çıxarır. Bu problemin həllinin effektiv yolu kiçik və orta sahibkarlıqda sürətli inkişafa nail olmaqdan ibarətdir. Aydındır ki, indiki şəraitdə neft-qaz sektorunu istisna etməklə, kiçik və orta sahibkarlıqda inkişaf Qarabağda əhalini işsizlikdən xilas edə biləcək

bir sahədir. Bu istiqamətdə ciddi tədbirlər görməklə həm istehsalı, həm məşğulluğu, həm də yaşayış səviyyəsini artırmaq olar.

İAEƏ-in təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, qeyri-neft sektorlarına və işğaldan azad olunmuş ərazilərə güclü investisiyaların cəlb edilməsi. Qarabağ təbiətindən alınan dərman bitkiləri, yabanı meyvələr və s. yığıb emal etməklə həm xarici, həm də daxili bazarlara ixrac etmək, bununla da valyuta qazanmaq olar. Həmçinin dulusçuluq, dəmirçilik, qalayçılıq, misgərlik və s. sənətkarlığın inkişafı da bu istiqamətdə uğurlu addım olacaqdır. Bu, həm işsizliyin qarşısını alacaq, həm də milli adət-ənənələrin yaşamasına şərait yaradacaq.

Turizm və sanatoriyaların inkişafı. Ölkənin turizm potensialının genişləndirilməsi, o cümlədən regionlarda əhalinin məşğulluğunun və özünüməşğulluğun inkişafı və həmin istiqamət üzrə aparılan tədbirləri daha səmərəli əlaqələndirilməni həyata keçirmək üçün “2008-2016-cı illərdə Turizm sektorunun inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanıb. Bu sahənin inkişafı dövlət büdcəsinə külli miqdarda vəsait daxil olmağa imkan verəcək. Eyni zamanda İAEƏ-in bərpa edilməsi burada turizm sektorunun inkişafına şərait yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının bərpası. Kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılması xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının bərpasından asılıdır. Mövcud hidrotexniki qurğular, nasos stansiyaları yenidən qurulmalı, meliorasiya tədbirləri həyata keçirilməli, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, təsərrüfatların maliyyə-texniki problemləri həll edilməli, dövlət onun məhsulları üçün münasib bazarlar tapmalıdır.

Son illər ölkəmizdə bütün sahələrdə gedən inkişaf dinamikası sosial-iqtisadi sahədə də özünü göstərir. Bu illər ərzində ölkədə makroiqtisadi sabitlik və mühüm iqtisadi artım əldə edilib. Yoxsulluq probleminin həllini əsas sosial məqsədlərdən biri hesab edən hökumətimiz maliyyə vəsaitlərinin və büdcə gəlirlərinin əsas xərclərini vətəndaşların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırılmasına, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinə, mövcud sosial problemləri aradan qaldırmaq istiqamətlərində tədbirlərin gücləndirilməsinə yönəldib. Buna görə də yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq üçün genişmiqyaslı sosial yardım sistemində ehtiyac olduğu və

müasir şəraitdə yoxsullaşma tendensiyası vurğulanır. Qeyd etmək olar ki, son illər yoxsulluğun azaldılması, maddi rifahın yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Son illərdə aparılmış uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsində ümumilikdə makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, dayanıqlı iqtisadi artım təmin edilmiş, sahibkarlıqda fəaliyyət genişlənilib, xüsusən də regionlar üzrə yeni iş yerləri yaradılıb. Bütün bunlar əhalinin gəlirlərinin artmasına, həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Məşğulluğun və əmək bazarının tənzimlənməsi istiqamətində aparılan işlərin diqqəti hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərə və həmçinin Qarabağ iqtisadi rayonuna yönəlmişdir. Rayonun sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasının hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, bu gün keçid dövrünün xüsusiyyətləri ilə bağlı həllini tapmamış çoxlu problemlər mövcuddur. Problemlər həm nəzəri-metodoloji, həm də təşkilati-texniki aspektlərə aiddir. Sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın gələcək inkişafı daha çox onun sosial komponentinin gücləndirilməsi, o cümlədən əmək bazarının və məşğulluğun ən mühüm komponenti kimi proqnozlaşdırılması ilə bağlıdır. İnsan iqtisadiyyatında yer və rolun kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar məşğulluq problemlərinin dərinədən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan istehsalın mərkəzi halqasına

çevrilir, onun naminə iqtisadiyyatda, maddi-texniki bazada və sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində bütün dəyişikliklər faktiki olaraq həyata keçirilir.

Aparılan tədqiqat Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğulluğun formalaşması və əmək bazarının tənzimlənməsi probleminin nəzəri, metodoloji və tətbiqi aspektlərini ortaya qoyur, ümumi nəticə və təkliflər formalaşdırmağa imkan verir:

1. Məşğulluq siyasətinin və əmək bazarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kontekstdə işçi qüvvəsinin səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin kompleksi əsasında işçi qüvvəsinin tələb və təklifi arasında tarazlığa nail olunmasını, iqtisadiyyatın yenidən qurulması və iqtisadi fəal əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmlərinin inkişafını təmin etməkdir.

2. Ölkədə və Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğulluğun tənzimlənməsi və proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi iş yerlərinin yaradılması və saxlanması üçün yeni siyasətin aparılması təklif edilir. Yeni siyasət respublikanın və hər bir inzibati ərazinin müəyyən müddət ərzində iş yerlərinə olan ümumi tələbatını, mövcud və proqnozlaşdırılan iş yerlərinin sayını və strukturunu, cari və proqnozlaşdırılan işsizlik səviyyəsini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin məcmusudur.

3. 2019-2030-cu illər mərhələsində dövlət məşğulluq siyasətinin əsas məqsədi iş yerlərindən istifadədə səmərəlilik səviyyəsini yüksəltməklə bərabər məşğulluğun bu səviyyəsinə nail olmaq, sonrakı mərhələdə isə səmərəli məşğulluq strukturunun formalaşdırılmasına keçidlə qarşıya qoymaqdır.

Gələcək illər üçün məşğulluq siyasətinin prioritet istiqamətləri, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

1. Bütün maliyyələşdirmə mənbələri hesabına investisiya fəallığının artırılması, özəl sahibkarlığın, kiçik və orta biznesin inkişafı, ilk növbədə iqtisadiyyatın depressiyaya uğramış sahələrində ixtisaslı kadrlara münasibətdə part-time məşğulluğun müxtəlif sxemlərdən istifadəsi təmin olunmalıdır;

2. Məşğulluq sahəsində böhranın aradan qaldırılması və iqtisadiyyatın iqtisadi artım trayektoriyasına daxil olması üçün ən mühüm problemlər bunlardır: yeni texnologiyaların işlənib hazırlanması və tətbiqi və rəqabətqabiliyyətli məhsul

istehsalına qadir əmək kollektivlərinin saxlanması, gənclərin axını ilə əlaqədar müəssisələrdə kadrların yenilənməsi, iqtisadi artım baxımından ən perspektivli ixtisaslı kadr qruplarının məşğulluğunun təşviqi;

3. Təhsil xidmətləri bazarı ilə ixtisaslı əmək bazarı arasında tarazlığı təmin etmək üçün: əmək qabiliyyətli əhalinin sosial təminatının ən mütərəqqi vasitəsi kimi ümumi və peşə təhsili sistemini inkişaf etdirmək, əmək bazarının monitorinqinin və proqnozlaşdırılmasının təşkili, ayrı-ayrı peşə və ixtisaslar üzrə kadrlara ehtiyac, müxtəlif peşə sahiblərinə dəyişən tələbata uyğun olaraq təhsil müəssisələrinin bir hissəsinin profilinin dəyişdirilməsi, işsizlər və işsiz vətəndaşlar üçün peşə hazırlığının inkişafı və təkmilləşdirilməsi aparılmalıdır;

4. Məcburi köçkünlərin azad edilmiş vətənlərinə qayıtması bununla bitmir. Əsas problemlərdən biri də bu ərazilərə köçürülən əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsidir. Əks halda, onlar iş axtarışında vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qala bilərlər. Ona görə də hesab edirik ki, məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıtması həmin ərazilərdə müvafiq iş yerlərinin yaradılması ilə paralel həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, bu problemi uğurla həll etmək üçün istehsal və ya xidmət sahələri yaradılarkən müvafiq ərazilərdə təbii ehtiyatların mövcudluğu nəzərə alınmalıdır;

5. Nəzərə almaq lazımdır ki, işsizlik təkcə fərdi problem deyil, həm də sosial problemdir. Ona görə də dövlətin həll etməli olduğu əsas sosial-iqtisadi problemlərdən biri məşğulluğun tənzimlənməsi və işsizliyin minimuma endirilməsidir. Hesab edirik ki, indiki şəraitdə işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürüləcək əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması dövlətin həll edəcəyi prioritet sosial-iqtisadi problemlər sırasına daxil edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “İşsizlikdən sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2017-ci il.
2. “Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”, 2001-ci il
3. “2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2018.
4. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 02 fevral 2021-ci il.
5. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2021.

6. “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 9 avqust 2018-ci il.

7. “Qarabağ Dirçəliş Fondu publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 04 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.

8. “Qarabağ Dirçəliş Fondunun Nizamnaməsi təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.

9. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər), 2005-ci il 2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası

10. Əmək bazarı, Statistiki məcmuə, Bakı, 2021, 184 səh.

11. Ağakışiyeva N.A. Regionlarda əmək bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri AUDİT, 2021, 1 (31), səh.106-112.

12. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Azərbaycan iqtisadiyyatı postkonflikt dövründə: mövcud vəziyyət və strateji prioritetlər, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Dayanıqlı inkişaf, MDU, 2021, cild 1, № 1, səh.13-20.

13. Həsənlı Y.H., Musayeva C.Q. COVID-19 pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri, Mingəçevir Dövlət Universiteti, Dayanıqlı inkişaf, MDU, 2021, cild 1, № 1, səh.35-41.

14. Hüseyinov F.İ. (2015), İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri, Monoqrafiya, Bakı, Gənclik, 324 səh.

15. Hüseyinov T.F. (2018). İnsan kapitalından istifadənin mövcud vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri / professor İ.H. İbrahimovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2018, səh.136-145.

16. Hüseyinova N.L. (2018). Ekonometrik metodlar əsasında əmək bazarının təhlili və proqnozlaşdırılması, Avtoreferatı, s.17.

17. Qurbanova G. Azərbaycanda inklüziv inkişafın təmin olunmasında həyata keçirilən sosial və iqtisadi siyasətin rolu, Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, 2019, Nömrə 9, səh.49-61.

18. Meybullayev M. (2011), Makroiqtisadiyyata giriş, Bakı, İqtisad Universiteti, 249 səh.

19. Muradov A.N. İntellektual potensial, məşğulluq, əmək bazarı və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri aspektləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2007, №1, səh.62-67.

20. Muradov A.N. İntellektual potensial, məşğulluq, əmək bazarı və həyat səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri aspektləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2007, №162-67.

21. Muradov R. (2006), Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri, Bakı, Elm, 215 səh.

22. Muradov R. Əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsinin ümumi strateji və sosial-demoqrafik istiqamətləri, Tendensiya, 2019, səh.64-67.

23. Muradov Ş.M. (2004), İnsan potensialı: əsas tendensiyalar, reallıqlar, perspektivlər, Bakı, "Elm", 162 səh.

24. Musayev M.T., Hüseynzadə N.A. Azərbaycanın ev təsərrüfatlarında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq pul gəlirlərinin şəhər və kənd yerləri üzrə müqayisəli təhlili Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, 2021, № 1 (35), səh.112-123.

İngilis dilində

1. Przybyła K., Kachniarz M., Hełdak M. The impact of administrative reform on labour market transformations in large Polish cities, Sustainability (Switzerland), 2018, 10(8), p.1-15.

2. Stanislava P., Mariana B., Dmytrenko M., Krasnomovets V. Global Transformation of Employment as a Factor of Country's Labor Market Development Research in World Economy, Special Issue, 2020, Vol. 11, №4, p.62-71.

Türk dilində

1. Hasanoğlu M., Memmedov A., Maharramov B. İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2020, Cilt: 3, Sayı: 3, s.522-529.

2. Hüsamettin İ. Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Kafkas Baharı, M5 Ulusal Güvenlik, Savunma ve Strateji Dergisi, 2020, S.46(352), s.34-44.

Rus dilinde

1. Азизова Э.Д., Мустафаева З.И., Байрамова С.Р., Азизов А.А. (2011), Рынок труда и занятость населения, Учебник, Баку, «Игтисад Университети», 162 стр.

2. Бизин С.В. Анализ развития регионального рынка труда и проблемы занятости населения Russian Journal of Labor Economics, 2018, стр.746-760.

3. Буланов В.С. Некоторые методологические вопросы исследования рынка труда, / В.С. Буланов, М., ИНФРА-М, 2009, стр.66-72.

4. Гущина Ю.И. К вопросу о механизмах регулирования взаимодействия рынка образовательных услуг и рынка труда // Креативная экономика. 2014, № 1, стр.129-136.

5. Ильясовна Э.О. (2020), Основные направления повышение занятости населения, Текст научной статьи по специальности «Экономика и бизнес», 3 стр.

6. Лехтянская Л.В., Римская Т.Г. Факторы, влияющие на формирование и развитие рынка труда // Российское предпринимательство. 2016, Т. 17, № 5, стр.603-608.

7. Малинин А.М., Андреева Д.А. Особенности трансформации человеческого потен-циала, трудового потенциала и человеческого капитала в контексте регионального рынка труда // Проблемы современной экономики, 2017, №3(63), стр.145-148.

8. Мумладзе Р.Г., Гужина Г.Н. Экономика и социология труда. М., 2007, стр.73-75.

9. Мухторова У.К. Формирование и регулирование занятости в рыночной экономике «Молодой учёный», № 11 (115) Экономика и управление. Июнь, 2016, стр.869-871.

10. Некрестьянова С.Я. Роль государства в становлении и дальнейшем развитии рынка труда на общероссийском и региональном уровнях / С. Я. Некрестьянова // Кадровик. Кадровый менеджмент, 2010, № 7, стр.14-21.

11. Орлова Е.Е. Механизм финансирования реализации конституционных прав граждан на социальное обеспечение в сфере занятости населения // Вопросы современной науки и практики, 2014, № 49, 86 стр.

12. Орлова Е.Е. Особенности правоотношений, возникающих при реализации права граждан на содействие в трудоустройстве // Вопросы современной науки и практики, 2013, № 44, стр.104-105.

13. Орлова Е.Е. Понятие и принципы правового регулирования занятости населения. Право Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2015, № 5-6, стр.293-298.

14. Павленко В.А. Рынок труда / В.А. Павленко. М., Юристъ, 2010, стр.21-23.

15. Сергеева Т. Многоликая сфера труда / Т. Сергеева // Человек и труд, 2014, № 8, стр.11-15.

16. Скульский В.Г. Поведение потребителей на рынке финансовых услуг // Российское предпринимательство. 2014, № 22, стр.220-224.

İnternet resursları

1. Baghirov O. Leading advisor, Center of Analysis of International Relations With New Economic Regions, Karabakh Set To Become Economic Driver Of Caucasus - OpEd <https://www.eurasiareview.com/28092021-with-new-economic-regions-karabakh-set-to-become-economic-driver-of-caucasus-oped>

2. <https://afn.az/vacib/101997-qarabada-thsilin-inkiaf-strategiyas-.html>

3. https://azertag.az/xeber/Azərbaycanın_diplomatik_ugurları_Ikinci_Qarabag_muharibesinde_tarixi_Qelebesini_sertlendiren_muhüm_amillər-1966110
4. <https://dma.gov.az/media/pressreliz/emək-bazarına-qayıtmaq-ucun-zeruri-bacarıqlar-asilayan-kurslara-baslanacaq-212>
5. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-qarabagın-ve-serqi-zengezurun-inkisafını-suretlendirecek-183>
6. <https://fed.az/az/qarabag/azad-edilmiş-erazilerimizde-mesgulluq-probleminin-həlli-ucun-tekliflər-93642>
7. https://musavat.com/news/serqi-zengezur-ve-qarabag-iqtisadi-rayonları-yaradıldı-prezidentdən-muhüm-ferman_812750.html
8. https://sosial.gov.az/post_427521
9. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ehalının-sosial-mudafiesinin-esas-istiqaməti-yeni-is-yerlərinin-yaradılması-1647030913>
10. <https://www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/133097.html>
11. <https://www.economy.gov.az/article/qarabag-iqtisadi-rayonu/31889>
12. <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm>
13. <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/employment-rich/lang--ru/index.htm>
14. <https://www.stat.gov.az/source/education/>
15. <https://www.stat.gov.az/source/healthcare/>
16. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
17. <https://www.top-center.org/en/analytics/3168/azerbaijans-foreign-policy-towards-the-eu-and-the-eaeu-after-the-second-karabakh-war>
18. news.milli.az/economy/897251.html

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1:	Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının bölgüsü.....	31
Cədvəl 2:	Qarabağ iqtisadi rayonu.....	33
Cədvəl 3:	İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhəlinin sayı, min nəfər.....	35
Cədvəl 4:	2020-ci ildə mizdlu işçilərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü, %-lə	37
Cədvəl 5:	Qarabağ iqtisadi rayonunda məktəbəqədər təhsilin əsas göstəriciləri, 2021-ci ilin əvvəlinə.....	45
Cədvəl 6:	Qarabağ iqtisadi rayonunda sosial-iqtisadi göstəricilər.....	45
Cədvəl 7:	Qarabağ iqtisadi rayonunda mizdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla.....	46
Cədvəl 9:	Ev təsərrüfatlarında şəhər və kənd yerləri üzrə adambaşına gəlirlər üçün orta gəlirlər.....	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1:	İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə orta aylıq nominal əməkhaqqı, manatla.....	36
Qrafik 2:	Qarabağ iqtisadi rayonunda məşğul əhalinin sayı, min nəfər.....	38
Qrafik 3:	Qarabağ iqtisadi rayonunda əhalinin işsizlik səviyyəsi, %-lə.....	39
Qrafik 4:	Qarabağ iqtisadi rayonunda yeni açılmış iş yerləri.....	39
Qrafik 5:	Qarabağ iqtisadi rayonunda səhiyyənin əsas göstəriciləri.....	42
Qrafik 6:	Qarabağ iqtisadi rayonunda səhiyyənin əsas keyfiyyət göstəriciləri.....	43
Qrafik 7:	Qarabağ iqtisadi rayonunda muzdlu işçilərin sayı, min nəfər.....	46

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1:	İşğaldan azad edilmiş ərazilər.....	32
Şəkil 2:	Əmək bazarına təsir edən faktorlar.....	59